

II. HELLER MÁRIA - NÉMEDI DÉNES - RÉNYI ÁGNES

NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON 1960 - 1986

Előzetes megjegyzések

A következőkben közreadott elemzések egy nagyobb kutatás tematikai és gondolati összefüggésébe illeszkednek bele. Több éve vizsgáljuk a magyarországi nyilvánosság utóbbi évtizedeinek alakulását, elsősorban jellegzetes értékszerkezeti, tematikai változásait. Érthető, hogy örömmel fogadtuk a Népeségtudományi Kutató Intézet felkérését, hogy dolgozzuk fel a közéleti népesedési vitákat, hiszen ez alkalmat adott arra, hogy egy összefüggő tematikai szál mentén tekintsük át a karakterisztikus változásokat.

Dolgozatunk célkitűzése korlátozott és speciális. Nem kívánunk a Magyarországon lezajlott népesedési folyamatokkal foglalkozni; feltételezzük, hogy olvasóink nagy vonalakban tisztában vannak ezekkel a történésekkel. Másrészt úgy érezzük, hogy felkészültségünk nem is elégséges a felmerülő kérdések megfelelően pontos ábrázolásához. Nem fogjuk tárgyalni a hazai demográfiai szaktudomány fejlődését sem. Igaz, a demográfusok nyilvános és politikai szereplése kapcsán óhatatlanul ki kell térnünk a tudomány néhány problémájára.

Azt gondoljuk azonban, hogy a demográfia mint szaktudomány fejlődése ugyancsak hozzáértő szakmabeli elemzőt kíván, vagy legalábbis olyasvalakit, aki nálunk inkább tisztában van a szaktudomány sajátos problematikájával, módszertanával és elméleti feltevéseivel. Sokkal prózaibb az oka annak, hogy miért nem foglalkozunk a népesedéspolitikára alakulásával: ez a nyilvánosságot látott dokumentumok alapján /a magyarországi politika sajátosságai miatt/ nem tárható fel, éppen a legfontosabb események azok, amelyek háttére a leginkább homályban marad /pl. az 1973-as intézkedéseké/. A népesedéspolitikára vonatkozó hivatali, kormányzati és párt dokumentumok pedig - mint általában minden a politikai folyamatra vonatkozó levéltári forrás - egyszerű kutatók számára hozzáférhetetlenek. A népesedési vitákat meghatározó és kísérő, színpalak mögötti politizálás elemzésének az elmaradása korlátozza leginkább munkánk értékét. Következtéseink egy része így alátámasztatlan marad, fontos dolgokat eset-

leg nem veszünk észre, s a dolgok valóságos jelentőségét esetleg torzítva érzékeljük. Csak azt remélhetjük, hogy egyszer mégis feltárhatóvá válnak ezek az összefüggések is, s akkor valaki ezeknek a forrásoknak az alapján ítélni meg munkánkat.

E dolgozat egyetlen célja így a népesedéssel kapcsolatos nyilvános beszédmód vizsgálata. Fontosnak tartjuk ennek vizsgálatát, mert úgy véljük, hogy nem mindegy, mi és hogyan jelenik meg a nyilvános beszédben /amelyet így egyfelelől elkülönítünk a privát, személyes társalgásoktól, az intézményesen zárt, hivatali, politikai vagy szakmai beszédmódoktól másfelől/.

A nyilvános megszólalásnak tétje van. Hosszabb távon ez - egyebek mellett - egy adott téma legitim birtoklása, azaz annak elismertetése, hogy az adott csoporthoz tartozók a kérdéses vonatkozásban hozzáértőek, hivatottak a megszólalásra, helyesen és méltó módon képviselik az adott témával kapcsolatos nézeteket. A téma birtokbavétele révén más, pótlólagos nyereségekre lehet szert tenni. Hosszabb távon természetesen ezek a nyereségek a fontosak; az értelmiségi mezőben elfoglalt hely, az identitás biztosítása, az, amit a presztizs vagy tekintély szavakkal szoktunk körülírni, az intézményes pozíciók birtoklása. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezzel nem tételezzük fel, hogy akik a nyilvánosságban megszólalnak, mind cinikusak, sőt. Alapfeltételezésünk az, hogy mindenki úgy is hiszi, ahogy mondja. Ez azonban nem változtat azon, hogy a nyilvános beszéd révén is szert lehet tenni nyereségekre, hogy a legőszintébb vitákban is megfigyelhetők hosszú távú stratégiák, amelyek a megszólalók tényleges pozíciójához kötődnek, ezért nem is feltétlenül tudatosak a szó szokásos értelmében. A viták inherensen politikai tartalmúak voltak, a hatalom és az értelmiség, illetve a különböző értelmiségi csoportok közötti vetélkedés, kiegyezés, szövetkezés vagy elhatárolódás terepét jelentették.

Még ha magától értetődőnek tünne is, akkor is le kell írunk, hogy a nyilvánosságban megjelenő témák nem "természetesek", adottak, hanem kidolgozásra, megformálásra szorulnak. Ez nem egyszerűen azért van így, mert a magyarországi nyilvánosság a tárgyalt időszakban erősen korlátozott és manipulált volt. A témakonstrukció

szükségességének van egy általánosabb oka. A témákat úgy határozzuk meg, mint olyan határokat, amelyek elkülönítik a legitim, a "dologhoz tartozó" hozzászólásokat az irrelevánsaktól. A hozzászólások ugyanis a puszta természetes hasonlóság, gondolattársítás révén végtelen sorban követhetik egymást anélkül, hogy valahol valami "magától értetődő" határra bukkannánk. Elengedhetetlen tehát a hozzászólások valamilyen értelmű strukturálása, a határok kijelölése, a témák körülhatárolása és az egymáshoz kapcsolódó témák meghatározása. Felső fokon ez magának a témának a belső megszervezését, a fontos és kevésbé fontos elemek elkülönítését, az értékhangsúlyok kialakítását jelenti /témakonstrukció/. A magyarországi nyilvánosság korlátozottságának és manipuláltságának egyik jele éppen az, hogy a nyilvánosság szereplői nem voltak képesek az önálló téma konstrukcióra, mert bizonyos kulcsfontosságú kérdésekben a hatalom eleve kijelölte a legitim megszólalások és így a legitim témák határait. Annál fontosabbak lettek azok a témák, amelyek esetében volt egy bizonyos "szabadságfok".

A témák nem magukban állnak. Egy-egy adott téma gyakorlatilag végtelen számú, másikkal összekapcsolódhat különféle módokon. A kérdés ezért éppen az, hogy a lehetséges témakapcsolások közül melyek valósulnak meg és hogyan, milyen a kapcsolódások módja, mennyire szűk vagy széles körű ez a kapcsolódás. A témák ilyen összekapcsolását /amely a szó szigorú értelmében sosem adott, "természetes", ezért mindig egy "artikuláló munka" elvégzését követeli meg/, nevezzük témakapcsolódásnak.

Az artikulációra akkor is szükség van, ha látszatra olyan "kemény" témákkal kerülünk szembe, amelyek mintegy készen kínálják fel önmagukat a hozzászólásra. A népesedési viták ilyen "kemény" tényekhez kapcsolódtak, de e viták elsődleges tétje ugyanúgy a téma legitim definíciója, konstrukciója volt, mint bármely más vita esetében. Csak két mozzanatot emelnénk ki. Igaz ugyan, hogy az, hogy egy adott évben hány gyerek születik, a legegyszerűbben meghatározható dolognak látszik, de az, hogy ezt a tényt milyen mutatószámokkal fejezik ki, már erősen függ a szereplők által folytatott stratégiától /így például megfigyelhető, hogy a hetvenes évek közepén, a népesedéspolitikai határozatok után - más-más okokból - a hatalom, illetve a népesedési ügyekben elkötelezett írócsoport képviselői szívesebben

idézték az olyan mérőszámokat, mint a nyers élveszületési vagy az általános termékenységi arányszám, és mellőzték az olyan mutatókat, amelyek a trendváltás ideiglenességét vagy látszat-jellegét hangsúlyozták, mint például a teljes termékenységi arányszám vagy a gyermekszám-specifikus termékenységi arányszám/. A tények pedig csak akkor tények, ha egy érvelésbe vagy gondolatmenetbe mint ilyenek bekerülnek. A másik dolog, amire utalnánk, az, hogy noha a gyermekszám alakulása nagyon jól mérhető, a tény maga elkerülhetetlenül értékelések tárgyává válik, vagyis a mérhetőség semmiképpen nem garantálja azt, amit hűvös objektivitásnak vagy tárgyilagosságnak lehet nevezni. Minthogy azonban az értékelések annak az általános értelmiségi stratégiának az egyik elemét képezik, amely a témakapcsolódásokat és témakonstrukciókat irányítja, ezért nem lehetséges a népesedésnek mint témának valamiféle előzetes, magától értetődő vagy természetes kijelölése.

A magyarországi korlátozott nyilvánosság viszonyai közt a népesedési témának, illetve a népesedéssel kapcsolatos, egymással érintkező témakapcsolódásoknak van két, egymással összefüggő sajátossága, ami miatt különös figyelmet érdemelnek. Az egyik szembetűnő mozzanat az, hogy a népesedés nem tartozott azon témák közé, amelyeket a központi, államilag ellenőrzött beszédmód bevont a saját artikulációs módjába. Ez a bevonás nagyon sok, erősen kultivált témával megtörtént, így például a nemzet, haza témakörbe tartozók elég nagy részével is, számos a technika vagy a gazdaság tartományába tartozó témával stb. Ezeknél megfigyelhető az a tendencia, hogy a témakört kultiválók igyekezzenek gyengíteni ezt a bekapcsolódást, egyfajta függetlenedési folyamat megy végbe. A népesedési kérdést a hatalom nem emelte be a saját beszédmódjába, nem volt róla igazi "mondanivalója" /amiben feltehetőleg az játszott szerepet, hogy az a történeti hagyomány, amelyen ez az ideológia alapult, ezt a témát nem használta fel/. Igaz, hogy brutálisan, adminisztratív eszközökkel belenyúlt a hatalom a népesedési folyamatokba az ötvenes évek első felében, de 56 után ez a fajta beavatkozás eltűnt, az a kérdés pedig, hogy sok vagy kevés gyerek születik-e, a hivatalos vagy felülről vezérelt beszédmódban nem tartozott a rendszernek sem erényei, sem valamely más rendszer hibái közé. Ezért amikor a népesedés kérdése hirtelen nyilvánosan megfogalmazódott, a megemlítés pusztán ténye is újdonság-értékkel bírt.

A népesedési téma második fontos vonása, hogy jelentős hagyományra támaszkodhatott: az "egyke" kérdéssel kapcsolatos magyarországi viták a század eleje óta folytak. Ez a hagyomány nyilvánvalóan befolyásolta az általunk vizsgált vitákat is. Általánosságban is elmondható, hogy a témák birtoklásáért folytatott harc mindig egy történetileg már megkonstruált tematikus térben folyik, ezért valószínűleg mindig inkább újrakonstruálásról, rekonstruálásról, nem pedig újonnan való konstruálásról van szó. A népesedési viták esetében mindössze az a sajátos, hogy bennük egy korábban már létezett, markánsan megkonstruált irányzat jelentkezett újra legitim tulajdonáért és azt lényegében meg is szerezte, többek között ezeknek a vitáknak a révén újraalkotva önmagát mint irányzatot.

Az a helyzet tehát, hogy a népesedési téma-komplexumnak volt eleve egy bizonyos fajta autonómiája a korlátozott nyilvánosság más komplexumaihoz képest. Ez nyilvánvalóan politikailag, legitimációs szempontból érzékenyvé tette, ugyanakkor egyfajta kivételes helyzetet is biztosított neki. Nehéz lenne ezért azt mondani, hogy a népesedési viták tipikusak voltak a magyarországi közéleti viták közt, viszont atipikusságuk miatt talán bizonyos tendenciák bennük jobban felismerhetők.

Bár magától értetődő, de meg kell említeni az atipikusság egy másik forrását: a népesedési kérdésekben nem csak a "közéleti" értelmiség különböző csoportjai állnak egymással és a hatalommal szemben, hanem e kérdéskörnek van egy tudományosan legitim birtokosa, a demográfia. Ez csak növeli az elemzés érdekességét, hiszen bepillantást nyerhetünk a "szakértő" és "laikus" értelmiség viszonyába, a köztük végbemenő cserékbe, alkukba és konfliktusokba. Az elemzésben először /I-IV./ áttekintjük a népesedési viták történetét - szükségképpen meglehetősen vázlatosan - majd /V./ összefoglaljuk a szerintünk leglényegesebb tanulságokat és általánosíthatónak tűnő következtetéseket.

I.

Az 1945 előtt a népesedés kérdése a közvéleményben elsősorban az ún. "egyke-viták" kapcsán merült fel, azaz elsősorban az egyes paraszti területi csoportoknál megfigyelhető születésszabályozásra figyeltek. Ezek története többé-kevésbé fel van már dolgozva /1/. A következőkben e feldolgozásokra alapozva foglaljuk össze azokat a mozzanatokat, amelyek hozzásegítenek a hatvanas évektől jelentkező újabb fejlemények értelmezéséhez.

Maga a paraszti születésszabályozás meglehetősen régi jelenség /2/, de igazán csak a századfordulótól kezdve figyelnek fel rá. Az első reakciók az ekkortájt feléledő és a 20. század első felében Magyarországon erős pozíciókkal rendelkező újkonzervativizmus szellemében az "egyke" okát a modern társadalmi viszonyokkal terjedő erkölcstelenségben látták /Széchenyi Imre, Fezenhoffer Antal, Ravasz László, Kovács Pál, Kovács Alajos/. A vallás hanyatlásának, illetve a vallási sajátosságnak a szerepét ekkor nagyon különböző mértékben hangsúlyozták, már csak azért is, mert a katolicizmusnak és a protestantizmusnak az érintettsége a jelenségben meglehetősen eltérő volt. A modernség ebben a felfogásban úgy jelent meg, mint az erkölcsi erőt, a vallási ködödést gyöngítő tényező, azaz a modern társadalmi viszonyok elemzése háttérbe szorult, a modernséget hagyományos, uralkodó pozíciót betöltő értékek nevében utasították el.

A huszas években érthetően erősebb hangsúlyt kapott a téma nemzeti vonatkozása. Ahogy az köztudott volt, a nemzet lélekszáma a nemzetek közti versengésnek, különösen az I. világháború előtti francia-német rivalizálásnak egyik fontos területe volt. A Trianon utáni Magyarországon az ország lélekszámának stagnálásához, illetve távlatban csökkenéséhez vezető egyike az újabb katasztrófa előkészítője volt, mert - úgymond - a magyarság nem tud majd mit szembeállítani a szomszédnépek gyors gyarapodásával /Muszár Károly: Az 1926-28 közötti vármegyei állásfoglalások/.

Az új mozzanat a huszas évek végén, harmincas évek elején a népiesség kialakulásával jelentkezett. Itt elsősorban Kodolányi János és Illyés Gyula szerepe volt lényeges. Kodolányi már 1926-ban erőteljes, baloldali elemeket is tartalmazó társadalomkritikával kap-

csolta össze a hagyományos 'egyke-témát'. A modernség szemében az osztályuralmat jelentette, az egoizmus, amit elődei is annyira elítéltek, egy olyan társadalmi rendet, amely lehetetlenné teszi a parasztság társadalmi önfenntartását. Kodolányinál ekkor egy sajátos nemzeti kommunizmus elemei is fellelhetőek. Ez nem vezetett természetesen ahhoz, hogy tagadja az "egyke-jelenség" morális összetevőjét /ezt a megfigyelt jelenségek ismeretében aligha lehetett tagadni/, de ezt a morális faktort a társadalmi viszonyok radikális kritikájával kapcsolta egybe. A hivatkozási alap többé nem lehetett valamiféle abszolút értékesnek tartott eszmevilág. Kodolányi már a parasztság ősi értékeire, hajdani kultúrájára, ősi "demokratikus, patriarchális" /sic!/ társadalmára hivatkozott.

Illyés 1933-as - sokat idézett és elemzett - írása ezt a koncepciót fejlesztette tovább, lecsiszolva annak túlságosan merész éleit. A lényeg azonban megmaradt: az "egyke-jelenség" erkölcsi és társadalmi dimenzióinak összekapcsolása, a modernségnek mint kapitalizmusnak a kritikája, az "egyke-jelenség" nemzeti /nálá elsősorban a német fenyegetés miatt fontos/ vonatkozása, a hivatkozás a parasztságra, mint egy egészségesebb kultúra, morál és politika letéteményesére vagy lehetséges forrására. Fülep Lajos és Kiss Géza huszas évek végi, harmincas évekbeli írásai közel álltak ehhez a szemléletmódhoz, de náluk a társadalomkritika mozzanatával szemben erősebb az erkölcsi elem hangsúlyozása.

A népiességnek ezt a két változatát képviseli a két "egyke-kérdést" tárgyaló szociográfia is: a kollektív munkaként született "Elsüllyedt falu a Dunántúlon" és az e munkaközösségben is résztvevő Kovács Imre önálló kötete, a "Néma forradalom". Az előbbiben a kapitalizmus, a "rosszul" végbement polgári átalakulás a felelős az "egykeért", amit tetézt a külső, városi eredetű morális romlás. Az "egyke" így erkölcsi jelenség elsősorban. Kovács Imrénél a kapitalizmus erkölcsi bomlasztó hatása mellett fontos az elnyomó jellege is, ti. az "egyket" úgy értelmezi, mint a paraszti felemelkedési kísérletek lehetetlenné tételére adott sajátos választ.

A szociális problematika, a népiesség és a nemzeti kérdés összekapcsolása azonban megtörténhet a nemzeti mozzanat dominanciája mellett is, s akkor afféle a szélsőjobboldal eszméit képviselő

írás születik, mint amilyen Hidvégi János "Hulló magyarsága" volt.

Az "egyke-kérdés" nehezen megemészthető probléma volt azok számára, akik a konzervatív és népies variánsban egyaránt megbúvó modernitás-kritikát, az individualista erkölcs elítélését nem tudták magukévá tenni. A századelőn az, hogy Buday Dezső erőteljesen hangsúlyozta az egyke szociális és gazdasági okait, még elégséges volt ahhoz, hogy elhatárolja magát a téma konzervatív kezelőitől. Az Illyéssel vitatkozó Braun Róbert már szorongatott helyzetben volt: szociális radikalizmus tekintetében nem versenyezhetett Illyéssel, az "egyke" szociális problémává való minősítését nem fogadta el az Illyés által képviselt variánsban is meglevő antiliberális konzekvenciák miatt, így egy nehezen védhető megoldást választott: kétségbevonta Illyés egynémely megállapításának ténybeli igazságát, és az "egyke-kérdés" jelentőségének leértékelésére törekedett /a "minőséget", az anyagi jólét fokozását, a halálozási arány csökkentését fontosabbnak tartva, mint a születésszámok emelését/. Az a vereség, amit Illyéssel való vitájában elszenvedett, előrevetíti a későbbi népesedési viták szerkezetét, és felveti azt a kérdést, hogy abban a nemzeti vonatkozási keretben, amiben a népesedési viták mozognak, lehetséges-e a Braunéhoz hasonló liberális álláspont nyílt képviselése.

Figyelemreméltó, hogy a népiesség kialakulása az "egyke-kérdés" tárgyalásába mennyi új szempontot vezetett be, a konzervatívokhoz képest mennyivel tágabb kontextusban, milyen széles tematikus kapcsolódással tárgyalták a kérdést. Fontos megjegyeznünk, hogy az "egyke-kérdés" vizsgálata az esetek túlnyomó részében összekapcsolódott a modernség bírálatával, s ez a modernizmus-kritika a népieseknél radikálisabb, egyben kétértelműbb lett: az erkölcsi mozzanatok mellett a szociálisak is megjelentek, de ez a szociális radikalizmus is kötődött bizonyos feltételezett ősi, népi sajátosságokhoz és erőforrásokhoz. Gyökeresen más vonatkozásban merült fel a népesedéspolitikai kérdése a szocialista /elsősorban szociáldemokrata/ munkásmozgalomban /elsősorban a szocialista orvosmozgalomban/ /3/. Itt ezek "összemosódtak" - talán helyesebb lenne azt mondani: szorosan összekapcsolódtak - a szociálpolitikai kérdésekkel.

A születési arányszámok emelése két okból sem lehetett a mozgalom propagált célkitűzése: egyrészt úgy vélték, hogy a nagyobb

gyermekszám rontja a munkásosztály esélyeit a tőkével folytatott harcában, mert hosszú távon munkaerő-túlkínálatot támaszt /az ún. neomalthusiánus érv/, másrészt általános emancipációs és sajátos szociálhigiénés megfontolásokból a születésszabályozás propagálását tartották fontosnak, az abortusztilalom ellen harcoltak.

Az "egyke" természetesen felkeltette a statisztikusok, a kialakulni kezdő demográfia művelőinek a figyelmét is, a két háború közt azonban nem került sor valamiféle vitára vagy összeütközésre a "hivatalos" tudomány és a laikus publicisták közt /noha épp a népiesek közt többen igen rossz véleménnyel voltak e tudományról/; a kor egyik vezető statisztikusa, Kovács Alajos a nemzeti szempontú "egykevizsgálat" egyik élharcosa volt.

Nyilvánvaló, hogy 1945, méginkább 1948 után a politikai, közéleti mező annyira megváltozott, hogy a régi álláspontok képviselőire nem adódott lehetőség. A konzervatív és liberális álláspontok kiszorultak a közéletből, a népies irányzat erős, szinte teljes mikri árán valamennyire megőrizte jelenlétét, de épp a népesedési kérdésekben nem képviselhetette nézeteit. Érdekes, de tulajdonképpen a rendszer természetével nagyon is egyező módon a szocialista hagyományok is elsüllyedtek. A sztálinizmus nem vállalhatta a régi mozgalom emancipatív értékeit, erőszakos és konzervatív szellemet érvényesített gyakorlatában. Vitázni a szó igazi értelmében a népesedési kérdésekről pedig végképp nem lehetett.

II.

A 60-as évek elején, a kiépülő konszolidáció keretei közepette, és valószínűleg a háttérben megkötött kompromisszumok értelmében, működni kezd egy lassan kiépülő, a korábbitól eltérő nyilvánosság, és megindulnak az első nyilvános sajtóviták. Az 50-es évek vitáit elsősorban a központi politika reprezentációja jellemezte. Az ideológia megkérdőjelezhetetlen primátusa következtében a viták a központi akarat megjelenítését, az elhajlók, tévelygők stb. leleplezését, denunciálását szolgálták. Vitáról, a szónak az álláspontok konfrontálását, az érvek harcát jelentő normatív értelmében, tehát csak a 60-as években beszélhetünk. Ekkor a korábbiakhoz képest a leg-

szembetűnőbb változás az, hogy az új korszak vitáiban már nem a hivatalos politika, ideológia képviselői játsszák a fő szerepet denunciálva különböző csoportokat vagy egyéneket. A közélet, a nyilvánosság lassan bontakozik ki, bővül és szélesedik, ahogy egyre újabb írástudók szólalnak meg a börtön vagy a szilencium évei után. A 60-as években a viták legfőbb tétje éppen a nyilvánosság kiépítése, a különböző tudományos és kulturális területek autonómiája, az ideológia alól emancipációja volt. Az autonómiáért való harc különböző fázisokban, eltérő erősséggel folyt a különböző területeken, összességében azonban a viták jól érzékeltetik a monolit ideológia összetörését, új érvek és értékek legitimé válását, újabb csoportok részvételét és önmegjelenítését a nyilvánosságban.

Mindjárt az első viták között jelent meg a népesedéssel kapcsolatos első vitahullám, amelynek közvetlen tematikus aktualitását az éppen akkor bekövetkezett születési mélypont adta. Az 50-es évek erőszakos népesedéspolitikai koncepcióját és a hozzá kapcsolódó brutális népesedéspolitikai intézkedéseket 1956-ban természetes reakcióként követte egy liberális abortuszrendelet. Koherens népesedéspolitikai koncepció azonban nem kerül kidolgozásra, és így a romló népesedési helyzet keltette aggodalom és a koncepció kialakításának sürgetése szükségszerűen fókuszálta a kialakuló nyilvánosságban helyüket kereső értelmiségiek figyelmét erre a problémára.

Az 1963-64-es első vitahullám résztvevőinek eloszlása a létező /és lehetséges/ álláspontok között rendkívül egyenlőtlen. Legnagyobb arányban és súllyal /ami a felvonultatott kulturális és szociális tőkét illeti/ a népies írók és publicisták vesznek részt benne, akik a hagyományos népi, nemzeti tematikát és értékrendet ekkor egy rendkívül hangsúlyos és normatív szocialista értékrendbe beleágyazva jelenítik meg. Míg, az ebbe a csoportba tartozó hozzászólók között változatok, árnyalatok is megfigyelhetők, sőt kitapintható a vita során egyfajta csoportszerveződés, addig a szembenálló nézőpontok csak többé-kevésbé töredékesen jelennek meg, kidolgozottságuk foka alacsonyabb, képviselőik nem alkotnak látható csoportokat, egymást erősítő koalíciókat. Egyes létező álláspontok pedig egyáltalán meg sem jelennek a nyilvános vitában.

Az 1962-ben bekövetkezett születési mélypontra a hivatalos statisztika csak belső anyagokban reagált. A problémát a népi írók tették vitatémává, ők irányították rá a nyilvánosság, a politika figyelmét. E tematizálás egyben kedvező lehetőséget adott a népi íróknak arra, hogy ismét színre léphessenek a szerveződő nyilvánosságban. Az alkalmazott stratégia és a megszólalások gyakorisága alapján jól érzékelhető, hogy a vita e csoport számára többrendbeli igénybejelentés funkcióját hordozta. Egyrészt fontos tét volt a téma újbóli megjelenítése, a hagyományos, már a háború előtt kidolgozott témaartikuláció újbóli legitimálása és a fölötte való rendelkezés biztosítása.

A hagyományokra való hivatkozás és a népesedési témának a nemzettel, a szocializmussal és a jövővel való összekapcsolása arra teremtette meg a lehetőséget, hogy a népies írók és publicisták közös platformot alakíthassanak ki, csoportonként jeleníthessék meg magukat, méghozzá olyan csoportként, amely a legfontosabb, legalapvetőbb kérdésekkel foglalkozik, amely a nemzet sorskérdéseinek tárgyalására hivatott. Az első vitahullámban megjelenő népies cikkek azt a stratégiát alkalmazzák, hogy az alacsony népesedési arányokat a nemzet iránti felelősségérzettel, a népi életerő pusztulásával, sőt a Trianon után kialakult geopolitikai helyzettel kapcsolják össze, majd e problémákat a konszolidáció alapját képező fogyasztással hozzák kapcsolatba, valamint a liberalizált abortuszrendelettel, a politika nemzeti kérdések iránti érzéketlenségével, erkölcsi, politikai céltételezéseinek és propagandájának sikertelenségével stb. A gyermekvállalás összekapcsolása az életigenlés, a nemzeti szellem életerejének ingatag fogalmával lehetőséget ad a téma politikai és nemzeti jellegének megalapozására.

Ez, a 60-as évek vitáiban gyakran felbukkanó népies stratégia egyszerre épít a tradicionális népiesség erkölcsi értékeire, a már korábban kidolgozott modernitás-ellenességre és a hivatalos szocialista ideológia céltételezéseire. E kettő közti kapcsolat persze korántsem ellentmondásmentes, hiszen számos értéktételezésük egymásnak ellentmondó, egymást kizáró /pl. modernitás-konceptió, nemzeti vs. nemzetköziség, politikai vezetőszerp, politikai alternatívák stb./, de a konkrét és az általános közötti állandó oszcillálás ezt nem mindig teszi feltétlenül láthatóvá. Másrészt jól érzékelhetők a

népiesség és a szocialista ideológia közötti ténylegesen meglévő és itt jól kihasználható kapcsolódási pontok: a kollektivitás preferálása az individuális jogokkal szemben; erős központi, állami beavatkozás; a döntések, az igazságszolgáltatás felülről várása, az egyén és a társadalom felülről való irányítása; patriarchális társadalomkép, az egyén alárendeltsége, felelőssége, áldozatvállalásának kötelező volta; az individuális különbségek, igények alárendelése az egyenlősítő tendenciáknak stb.

Ennek a beszédmódnak az a legnagyobb előnye, hogy egyszerre két irányban is hatékony: támadhatatlanná teszi a szerzőt és az általa képviselt álláspontot, hiszen harcosszocialista frázisok bástyázzák körül, ugyanakkor még kíméletlenebbé, fenyegetőbbé erősítik az egyént ostromozó vádait. A népies szerzők hozzászólásainak csak az egyik, a láthatóbb, nyilvánvalóbb célja a felelőtlen, mohó, kispolgári ember elítélése, a fogyasztás, az erkölcsi romlás denunciálása. Mindez azonban egy ennél súlyosabb, alapvetőbb tét megalapozását szolgálja: a vezetés, a politikai hatalom legitimitásának rejtett, utalás-szerű, többé-kevésbé nyílt, kétségbevonását, népvessztő politikájának leleplezését. A szocialista elvek és szövegek hangoztatása ehhez is jó alapot szolgáltat: miközben az azonos alap, a hatalommal való konszenzus bemutatását szolgálja nyilvánosan, egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy mindezeket az elveket /mintegy balról támadva/ számon kérje a politikán. A központi hatalommal való szembenállás megjelenítésére, a potenciális politikai alternatíva létrehozására és a morális hagyományok védelmében vállalt próféta-, néptanítói szerepre alapozza a népies írók kialakuló csoportja azt az igénybejelentést, amely saját, az irodalomban elfoglalt központi helyzetére, súlyára, a szellemi életben elfoglalt vezető szerepére, a morális, a nemzeti és a politikai kérdésekben kikerülhetetlen képviselői jogára és kompetenciájára vonatkozik.

A három vitahullám között jelentős különbség van a tekintetben, hogy a népies résztvevők mire alapozzák a politikai hatalom delegitimálását. Az első vitahullám népi írói, publicistái a tételesen meghirdetett szocialista erkölcsi elveket kérték számon a politikán, ezeket állították szembe a konszolidáció alapját képező fogyasztáspolitikával. Az anyagi fejlődést, a növekvő igényeket, "a kispolgári önzést" ütköztették a tradicionális életmód és értékek, a nemzet,

a jövő iránti felelősségvállalással. Ez a témakonstrukció határozta meg a beszédmód karakterisztikus jegyeit: hagyományos szocialista ideológiai kategóriák és értékek használata, leleplező, intoleráns hangnem, központi, felülről való döntések sürgetése, az egyéni döntés szabadságának megkérdőjelezése, az értelmiségi szerepvállalás, példamutatás, nevelés, propaganda, manipuláció szerepének hangsúlyozása. Az ideológiai szigor oldódása és a jólétre alapozott konszolidáció széleskörű népszerűsége miatt a későbbi vitaszakaszokban azonban ez a delegitimációs bázis egyre kevésbé volt alkalmazható. A jólét, az igények növekedése, az ezt a tendenciát erősítő politika széles nemzeti konszenzust hozott létre, és bár még előfordulnak viták a 60-as évek második felében, sőt később is, amelyek tétje ennek a politikának a leleplezése /pl. fridzsider-szocializmus vita, kesudió vita stb./, a fogyasztás-ellenességre már nem lehet biztonságosan alapozni vitastratégiát. A népesedési vita három hulláma valóban azt mutatja, hogy a második és a harmadik korszakra az ideológiai elvekre, a szocialista tételekre való hivatkozások, a leleplezés technikájának alkalmazása lecsökken, illetve meg is szűnik, ám ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelennek meg a nemzeti tematikára való nyílt vagy legalább kevésbé kendőzött hivatkozások, vagyis a delegitimációs stratégia valóságos alapja megerősödik és explicitebb módon megmutatja magát a közbeszédben.

A népies témakapcsolás egyik jellegzetessége a 60-as években, hogy szövegszerűen mindig konkrét, az egyénre jellemző hibákat, bűnöket, erkölcsi felelősséghiányt mutat meg, de ezek létéért, szaporodásáért - közvetetten - a politikai hatalmat teszi felelőssé. Ennek az érvelési taktikának a sikerességét az aktuális társadalomszerveződési modell alapozta meg, az erősen központi, szervezett, főlülről irányított, államilag ellenőrzött rendszer, amely paternalista módon nemcsak a politikai és társadalmi szférák szerveződését és működtetését vállalta magára, hanem még a magánélet, a magánszférára irányítását is. Az állam későbbi /és részleges/ kivonulása e területekről ismét táptalajt ad az ellene irányuló elsősorban balos ideológiai támadásokra, oly módon, hogy számon lehet kérni a politikai hatalomtól az erkölcsi, ideológiai fellazulást, a meghirdetett elvektől és céloktól való eltántorodást / egyenlőség, közteherviselés, szociálpolitika, egyenlő esélyek stb. számonkérése/.

Az első népesedési vitában jól megfigyelhető a népies csoport alakuló koreográfiája. Mind részvételük számszerűsége, mind pedig offenzívájuk élessége tekintetében jelzik fölényüket. Még a kialakuló csoport szerkezete, kiépülő hierarchiája is előtűnik a vitacikkek alapján. Sokat hivatkoznak egymás cikkeire, dicsérő, magasra értékelő megjegyzések közepette. /Pl. Bozóky Éva az ÉS-ben "problémafelvető tanulmány" stilizálja Bor publicisztikáját, negligálva az előző, nem népies hozzászólásokat és így Bor érdemévé teszi a kérések felvetését/. A csoport szerveződését szolgálja az is, ahogy a kezdő, még alacsony presztizsű hozzászólót /aki ráadásul még nő is/, íróvá, profi literátorra konszekrálják, és integrálják a csoportba. /Pl. Bozóky Évát, aki a Kortársban még olvasói levélben szolt hozzá, aláírva foglalkozását és munkahelyét./

Bor Ambrus szemmel láthatóan az ideológiai érvek felelőse, a szocialista értékértékelésekre épülő hatalmi delegitimáció kidolgozásának szakértője. Mások, pl. Jobbágy Károly a tradicionális népi értékeknek a fogyasztás, a modernizáció által történt kipusztításán busonganak, vagy részletetekbe menő javaslatokat dolgoznak ki az anyagi feltételek stb. javítására /pl. Győrffy Sándor múzeumi tudományos főmunkatárs/. Veres Péter, írói rangjára, népszerű minőségére alapozva azt is megteheti, hogy írásának nagy részében saját korábbi írásait és írásaiból idéz, és ő az, aki a legmesszebb el mer menni a hatalom delegitimálásában.

Fekete Gyula már itt is a racionalizáló, a tudomány érveit és módszereit ismerő író szerepét vállalja fel, cikkében osztályoz, pontokba szed, összefoglal, kategorizál. Ezt a szerepet, a tudományos eredményeket is ismerő, azokat kérlelhetetlenül ellenőrző, leleplező író képét a későbbi vitákban is tovább építgeti, mintegy "szakosodik" a témára és evvel implicit módon is a tudomány felelőtlenségét, aulikuságát, hatalom-kiszolgáló szerepét igyekszik bizonyítani. A népi írók csoportjából Nagy Tihor /a későbbi Zám Tibor/ az egyetlen, aki egy hortobágyi-szociográfia keretein belül a nagycsalád okozta problémákra, szegénységre utal, és így ő az egyetlen a népies csoport férfi hozzászólói közül, aki toleránsabb megítélésre int és az egyéni igényszint szubjektív megítélését legitim problémaként definiálja, miközben természetesen kiáll a tradicionális családmódel mellett.

A népies csoport női szárnyát /Bozóky Éva, László Anna/ a férfiakétól eltérő stratégia jellemzi, kevésbé foglalkoznak ideológiai kérdésekkel vagy a népesedés és a nemzet közös témaartikulációjával, bár hozzászólásukat, természetesen, ez az értékálláspont alapozza meg. Ők, valamilyen ki nem mondott tradicionális szerepmegosztás következtében mindig földhözragadtabban, a mindennapi problémákhoz, az egyéni sorsokhoz és példákhoz kötődve szólalnak meg. Ez az egyéni példára való hivatkozás, a hozzászólói kompetenciának a sajátos női, anyai szerepre való alapozása a népesedési viták szinte valamennyi női résztvevőjét jellemzi, nemcsak a népieseket /ld. pl. Máriássy Judit, Szemes Piroska stb./. Egyetlen kivétel /a harmadik vitahullámban/ a tudósi kompetenciájára alapozó Ferge Zsuzsa, aki nem csak ezt a kötelező konvenciót rugja fel, hanem a pronatalista preszuppozícióját is. A nők tehát, még a női egyenjogúság élharcosai is, elfogadják ezt a tradicionálisan megalapozott, biológiailag determinált, másfajta szerepet, a partikularitásban való megrekedtséget, és hajlandók arra, hogy saját szülei vagy abortuszaik példájára hivatkozva indokolják meg érintettségüket. A népies irányzathoz tartozó női résztvevők nyíltan és büszkén építenek a férfiak által is magasra értékelt anya-mítoszra, és próbálják összeegyeztetni az áldozatvállalás és az örömteli anyaság eltérő hagyományos képeit.

A nők számára a legnagyobb problémát a női emancipáció megítélése okozza. Egyik sem értene szívesen egyet a népiesek radikális férfi szárnyának azokkal a célozgatásaival, hogy a nő helye kizárólag a családban van /hiszen mindannyian hivatással rendelkező értelmiségi nők/, ezért állásponjtjuk árnyaltabb, toleránsabb. Nem zárják ki a főhivatásu anyaságot, de megpróbálnak más modellekben gondolkodni és áthidaló, köztes megoldásokat javasolni /bedolgozás, csökkentett munkaidő, háztartási gépek, állami intézmények kiépítése stb./. Nem véletlen, hogy itt, az első népesedési vitában gyakran jelenik meg a korszerű fogamzásgátló szerek bevezetésének és elterjesztésének szükségessége mint a női önrendelkezés egyik biztosítéka. A javasolt megoldások persze eltérnek a résztvevő nő alapvető csoport-hovatartozásától, értékértételezéseitől függően /pl. abban, hogy mennyire állami intézményektől, vagy a társadalmi segítségtől, vagy esetleg az erkölcsi nézetekre való írói ráhatástól stb. várják a probléma enyhítését/, de az alapprobléma azonossága /a női emancipáció, a nő szabad önrendelkezésének joga/ közelíti állásponjtjaikat és azt eredmé-

nyezi, hogy hozzászólásaikban mindig nagyobb szerepet kapnak a konkrét problémák, az áthidaló javaslatok, a gyerekneveléssel, háztartással kapcsolatos intézmények konkrét bírálata, a mindennapi nehézségek emlegetése, a személyes példaadás, illetve a társadalom férfi-uralmának hibáztatása. A női stratégia tehát csak megerősíti a népies beszédmódnak a mindennapok széles témáit felölelő, a konkrét és az általános, a személyes és a társadalmi közötti állandó oszcillálását.

Az első vitahullámban /felsőbb utasításra/ nem vesznek részt a szakértők. Egyedül Péter György nyilatkozik a Népszabadságnak KSH elnöki minőségében. A jól szervezett népies táborral szemben nem találunk egységes csoportot képviselő vitapartnereket, sőt egységes fórumot sem. A potenciális vitapartnerek egyik csoportját néhány újságíró alkotná /Vámos Imre, Pálfy József/, akik a népiesektől teljesen eltérő témaartikulációval jelentkeznek /a világ túlnépesedési problémái - élelmiszertermelési kapacitások - leszerelés, világpolitikai enyhülés/, és akiknek tettei láthatóan egészen más irányúak /az enyhülési politika legitimálása/. A vita köztük és a népiesek között tulajdonképpen létre sem jön, azonkívül, hogy Pálfy cikke, az Úrügy az ÉS-ben a vita megindítására.

Más újságírók /elsősorban napilapokban, főleg a Magyar Nemzetben/ ugyan gyakran foglalkoznak népesedési kérdésekkel: a népesedéspolitika célkitűzéseit és egyes tudományos tételeket, a fejlődést hangsúlyozó, elveket népszerűsítő cikkekben /Kovács Judit/.

Vita a népiesekkel azonban itt sem alakul ki, elsősorban a közös pronatalista alapállás, másrészt a népesedéspolitika célkitűzéseinek, elveinek támadhatatlansága miatt, amelyeknek népszerűsítésével e cikkek foglalkoznak. Így tehát mindkét oldalon megjelenik a konszenzuális viselkedés: nem vesznek tudomást egymásról. Igazi ellentábor nincsen, sem a tudomány képviselői, sem a tekintéllyel rendelkező urbánus írók nem szólalnak meg, sem a hatalom, a hivatalos népesedéspolitika képviselői.

A szemben álló álláspontot néhány, urbánusnak tekinthető megszólaló képviseli, elsősorban újságírók, ők azonban nem mutatkoznak meg csoportként, egymásra hivatkozó, egymás álláspontját erősítő, felértékelő szervezett résztvevőkként /Hirschler Imre, Lázár István, Fenákel Judit, Erki Edit, Szekrényesi Lajos stb./. Nincs kiépített

egységes stratégiájuk, nem alkotnak koherens platformot. Érvelési stratégiájuk közös pontja leginkább a női emancipáció, a magánélet, az egyéni döntés szabadságának a védelme és az, hogy megpróbálják elszakítani a gyerekvállalás kérdését a nemzeti problematikától. Egyéni és csoporthelyzetükből következően ők mindig többé-kevésbé defenzív pozícióban vannak, nem támadhatják nyíltan a hatalmi politikát, és éppen ennek következtében gyakran ők is túl konkretizálók, földhözragadtak maradnak, hiszen a problémákat kénytelenek a mindennapi gondokra, az intézményi ellátottság még nem megfelelő állapotára stb. visszavezetni.

Az urbánusok az első vitahullámban mind kormánypártibbak a népieseknél, bírálataik egyes intézkedésekre vonatkoznak, vagy még gyakrabban a végrehajtás, a kivételezés hiányosságaira, de nem alkotnak konzisztens, alternatív bírálatot, eltérő értékálláspontot /mint pl. a második vitahullámban Vági/; elismerik, hogy vannak még hibák, de védik a politikai döntések és koncepciók helyességét. Az ellentétben tehát szervezetlenebb, stratégiája nem egységes, fórumai sem /hozzászólásaik a Magyar Nemzetben, a Népszabadságban, a Kortársban, a Valóságban és az ÉS-ben elszórva, rendszertelenül és jóval csekélyebb számban jelennek meg/.

A következőkben röviden az első vitahullám lefolyását tekintjük át, a legfontosabb, legmarkánsabb álláspontokra, érvelési típusokra koncentrálva /4/. Ugyan a téma nem volt minden előzmény híján a hatvanas években sem /5/, de a tényleges vita a Kortárs hasábjain indult el Bor Ambrus: "Tizenhárom ezrelék" c. cikkével /6/. A cikkből egyértelműen kitetsző pronatalista álláspont egyrészt az írói, az anyanyelvre épülő érdekre hivatkozik, de mögötte ennél súlyosabb érvek sorakoznak: erkölcsi, nemzeti, politikai, népi, gazdaságpolitikai, természeti, valláserkölcsi jellegűek. A cikk határozott kapcsolatot teremt a népesedés és a nemzeti lét, a geopolitikai helyzet között. A kategória jogosságát biztosítja avval, hogy visszautasítja a nacionalista és sovinizta jelzőket. Sovinizta az, aki "nemzetiségi mennyiséggel akarna más nemzetiségekre nyomást gyakorolni". De Bor szerint: "A magyarság itt tömegével már nem hathat". A probléma gyökere "a dunavölgyi erőviszonyok" kérdése, az "arányeltolódásé", "nemcsak legkisebbek fogunk maradni, hanem el is törpülhetünk a Duna völgyében". A magyarság növekedése tehát geopolitikai tét, "a Dunavölgy, szomszédaink, európai környezetünk" erőviszonyainak tétje.

A növekedés szükségességével csak "a fanyar okosság mögé rejtőző dekadencia és az inkvizítori dogmatizmus fordulhat szembe". A népesedési probléma okait az anyagiasságban, a negatív propagandában, a lazuló erkölcsökben, a városiasodó életformában és a rosszul értelmezett női egyenjogúságban találja meg. Az alacsony születésszámokat a szocialista állam túlzott liberalizmusára /abortuszrendelet/ és a dekadens nagyvárosra vezeti vissza, másrészt az erkölcsi romlásra, a túlzott szerzésvágyra, végül, de nem utolsó sorban a női munkavállalásra, az egyenjogúság munkajogilag megalapozott változatára /"a régi életformától való lázadó, erőszakos szabadulni akarás ez, vad ugrás... ebbe a kiforratlan, felületesen kialakított életformába", "a nők egyenjogúsítása a férfiak egyenértékűségének megszüntetését jelentené, s épp ezáltal, mert a nő egyéb tevékenysége mellett biológiai hivatást is tölt be, reprodukálva az életet, amire a férfi nem képes"/.

Bor cikke alapvetően a politikát marasztalja el, mert a modernizáció, a városiasodás, a nők egyenjogúsítása elsorvasztja a népet, a hagyományos, természetes értékeket és életmódot: "...mohó kispolgári városiasodás, a civilizatorikus javakra zúduló igénylavinak képében, a női egyenjogúság torz, majdnem perverz értelmezése, születési minimum, a törvényesített terhességmegszakítás eszközével való visszaélés, egy nép öntudatlan, meggyőződéstelen sorvasztása az emberi szabadság vívmányának ürügyén."

Hirschler Imre hozzászólásának /7/ megjelenését a Kortárs szerkesztői politikája motiválhatta, feltehetőleg a szerkesztőség Bor cikkét csak egy enyhítő, vitatkozó válaszcikkkel együtt tartotta jónak megjelentetni. Hirschler egyrészt szakember, ismert és jól kereső nőgyógyász, egy jellegzetes /és Bortól nagvön különböző/ értelmi-ségi csoport képviselője, a szexuális felvilágosítás akkoriban szán-te egyetlen művelője. Többszörösen érdekelt lévén hozzászólásában magyar voltát /nyelvre épülő nemzetiség-tudatát/ és apai érintettségét hangsúlyozza. De nála a gyerek nem a nemzeti életerő megtestesítője, hanem "a házasság, az élet értelme, az egyén önmeghosszabbítása". A gyerek az általános emberszeretet záloga és ez a harmonikus boldog társadalom kialakításának céljával kapcsolódik össze. A preferált értékek látványosan eltérnek.

A Kortárs 63/7. számában két hozzászólás is foglalkozik a témával, mindkettő tulajdonképpen Bor Ambrusnak válaszol, Hirschler hozzászólását tudomásul sem véve. Mindkét szerző fiatal nő, anya és írói pályája elején álló, még nem felavatott szerző, az értelmiségi létnek az irodalomhoz képest marginális és alacsonyabb státusú területein /Fenákel pedagógus, Bozóky könyvtáros/. A hasonló társadalmi meghatározottság.hasonló tematikát eredményez a két cikkben: jellemző a személyes hang, a saját sors idézése, a szociográfiai példázat és természetesen a társadalom által fennentartott egyenjogúsági elv gyakorlati megvalósulásának denunciálása. Mindketten a nők, az anyák védelmében szólalnak meg, a két cikk mégis egymással szembenálló értékálláspontot tükröz. Fenákel Judit /8/ a terhesség, a szülés és a gyereknevelés problémáinak leírásával, az abortuszra jelentkező nők megérett kezelésével a gyereknevelés és a munka, a hivatás egymás mellé helyezésével a nők individuális döntési jogát, szabadságjogát igyekszik megalapozni, mégis megmarad ugyanabban a denunciált ideológiai struktúrában: a gyerekvállalás kérdését ő is női problémának tartja /"nőket érintő kérdésekről férfiak vitatkoznak, s kárunkra vagy javunkra el is döntik a vitát"/.

Bozóky Éva /9/ keserű, harcias, támadó, számon kérő hangnemben az anyák szószólójaként fellépve, a nem megfelelően megvalósult női egyenjogúságot okolja, s egy tradicionális modellt állít fel: a gyermeknevelést ismerje el a társadalom hasznos, fizetett társadalmi tevékenységként. A hagyományos női szerepnek vár társadalmi elismertséget. Bizonyos szempontból még Bornál is agresszívebben jelöli ki a feladatokat: a gyerekvállalás kötelesség. A probléma megoldása állami és központi akciókat, a kispolgáriság elleni harcot kíván. "A születési arányszám alacsonyságának oka a középpolgári jólét nyomában felbukkanó fenyegető veszély, a kispolgári mentalitás. A kényelmes, puha, önző, minden nagy tettetől irtózó kispolgári szemlélet. A kispolgári mentalitás - ne szépítsük a dolgot - át és átszövi társadalmunkat."

A tényleges vita az ÉS-ben /10/ Pálfy József cikkéhez kapcsolódott /11/. Ő a világ túlnépesedéséről beszélt, élelmiszerellátásról, leszerelésről. Ennek megfelelően nyugati forrásokat idézett: ENSZ, Time, nyugati tudósok, még egy domokosrendi szerzetest is. Pálfy tehát leválasztja a népesedési témáról a faji /és nemzeti/

kapcsolódásokat, és éppen ellenkező előjellel tematizálja: a problémát éppenséggel a túlnépesedés jelentheti, mivel élelmiszerellátási gondot okoz. A megoldást a nemzetközi egyetértés, a konszolidáció, a tudatosan megtervezett beavatkozások, a leszerelés teremti meg. A cikk a modernizáció, a tudomány, a racionalitás, béke, jövő, felelősség, enyhülés értékkategóriákra épül. A cikk enyhén optimista hangvételű és elkötelezett. A szocialista szimbolikát a "harcolunk", "leszerelés", "csillogó jövő" stb. terminusok képviselik, de ideológiai bázisa nem szigorú és korlátozó. Az ÉS szerkesztősége Bor Ambrus hozzászólása előtt rövid bekezdésben közölte, hogy Pálfy cikke "a legkülönbözőbb állásfoglalásokat váltotta ki", így a témát vitára bocsátják.

Bor Ambrus /12/ itt már nem szociográfiát írt, hanem élelhangú esszét, ideológiai és erkölcsi vádbeszédet. A Pálfy által felvetett témát elutasítja: "mi nem vagyunk túlnépesedőben", és az alapproblémát ismét visszahelyezi a nemzeti keretbe, és az alacsony gyerek számmal azonosítja. Bor vádbeszéde legmarkánsabb példája annak a 60-as években különösen jellemző népies stratégiának, amely egyszerre épít a tradicionális népiesség erkölcsi értékeire és a hivatalos szocialista ideológia céltételezéseire.

Bor az első, explicit szinten az egyén felelősségét hangsúlyozza: az anyagi okokat hibáztatja, az egyéni szerzésvágyat, a jólét iránti megnövekedett igényeket. A "szocializmus bulistáit" kárhozzátja, akik "mohón kapnak a megtermelt javak után, még keveslik is, de megszolgálni nincs hajlandóságuk. Rá se érnek: aranyat mosnak a maguk Kaliforniájában, jólétük növekedését nem a társadalom összefogásától, nem is az államtól várják, hanem egyéni ügyeskedésüktől. Álmuk a családi leltárba vett technikai javak mennyisége szerint tagolt társadalom, amelyben ők a legfelső osztályba kerülnek".

A második szinten már a hatalomról van szó. Rossz színben tünteti fel a szerinte a jólétre, az egyéni gazdagodásra épülő, vagyis az 56 után, de főleg a 60-as évek elejétől kibontakozó politikai stabilizálást. "Természetes például, hogy az igények növekedése késlelteti a szüléseket. Természetes az is, hogy az igények nőnek; gazdaságilag erre rendezkedünk be. Hanem az igények kielégítésének soha sincs vége ..." A társadalom erkölcsi, ideológiai elmara-

dottságának emlegetése is a hatalomra üt vissza, hiszen az emberek maradi gondolkodása, individualizmusa stb. azt bizonyítja, a politikai rendszernek nem sikerült azokat az ideológiai, erkölcsi célokat elfogadtatnia, amelyeket deklarált. Ennek érzékeltetésére különböző témákat érint Bor: a rosszul értelmezett női egyenjogúságot /"...vannak elegenden, akik az egyenjogúsításból csak annak anyagilag előnyös vonásain kapnak: az asszony az egyenjogúsítással egy családi közkereseti társaság hasznát hajtó beltagjává léphet elő"/, az anyai szerep leértékelését, a közösségi nevelés eredménytelenségét, de a nem korszerű család-felfogást is, amely következtében "mély a hallgatás az apaság átértékelése körül", nem született meg a "szocialista apa" fogalma. Hangsúlyos vádpont az abortusz legalizálása is: ez a téma lehetőséget ad, hogy a társadalom felelőtlenségének vádját a hatalom túlzott liberalizmusára, a nemzeti sorskérdések iránt érzéketlen politika felelősségére vezesse vissza: "... a rendeletileg biztosított abortusz az esetek 6-7 százalékában maga kínálja föl magát".

A népies elképzelés magvát az a témakapcsolás alkotja, amelynek során a gyerekszámot mint a nép életigenlése, a nemzeti erő, az élni akarás megnyilvánulását értelmezik. A felsorolt okok miatt - mondja Bor - a természetes életösztön a mai magyar népességben megrendült: "...ahol javulnak az élet anyagi feltételei, ott optimista a társadalom, és ezt a társadalmat olyan születési index jellemzi, amelyet optimálisnak nevezünk. Az optimális élveszületési index: életigenlés. Kívánása nem fajdög, nem magyarkodás, hanem emberség a nemzetköziségben. A mi születési indexünk most csaknem érthetetlenül minimális..."

Bozóky Éva cím nélküli cikke /13/ a személyes példát hangsúlyozza, a női emancipáció és az anyagás-mítosz témáit kapcsolja egybe, egyetértéssé szelidítve álláspontját a népies írók férfi tagozatának hagyományos családmoddelljével kapcsolatban: "Akkor lenne egyenjogú a nő, ha a családjáért végzett munkáját is közhasznúnak tekintenék, s gyermekei számának arányában csökkentenék házon kívüli munkaidejét." Bozóky egyrészt központi beavatkozást javasol, másrészt az íróktól, értelmiségiektől várja, hogy kedvet csináljanak a gyerekszüléshez, megváltoztassák a társadalom és az egyén morális beállítódását: "...veszélyesen terjedő kispolgári mentalitás... a szocialista

öntudat hiánya, a közösség iránti közömbösség, amely megmérgezi a személyiséget... A sok gyermek világnézet kérdése is".

A vita domináns vonalát a népies álláspont különféle változatai képezik. Ezt az érvelést tekintélyével ekkor Veres Péter fedezte. Ő is kitágítva értelmezte a kérdést /14/: a munkaerőszükséglet, a városiasodás, a társadalomlélektan, az írói feladatok, a házasság történeti áttekintésén keresztül jut el az erkölcsi kérdésekig, a szocialista normák és erkölcs hiányának kimondásáig és a politikai rendszer iránti bizalmatlanságra való utalásig. Elsősorban népi írói kompetenciájára alapozza írását, de mögötte ott van a politikusi és még inkább a konzakrált írófejedelem gazdag tapasztalataira, erkölcsi elkötelezettségére való hivatkozás is. Saját korábbi írásait idézve önmagává teszi, tisztán előre látó írói szerepét igazolja. A maga szigorú, szélsőségesen korlátozó erkölcsi felfogását állítja szembe a még ki nem alakult szocialista, kommunista erkölccsel; a hagyományos, tradicionális éll szemben az újjal, a konstruálttal, az ideológiailag tétélezettel, és bár van kapcsolódási pont közöttük /kollektivizmus/, Veres a szembeállításnál az előbbi természetes, történetileg motivált létét és értékeit hangsúlyozza. Az új rendszer nem tudott új erkölcsi normákat adni, a hagyományos értékrendszer felborításával az erkölcsi romlásnak, "a szerelmi nihilizmusnak", "az élvezet-vallásnak" nyitott teret. "A kollektivistá világnézet még nem vált elfogadott köznormává, spontán érvényesülő emberi magatartássá... a szocialistákról, kommunistákról úgy gondolkoznak: ezek is csak uralkodni akarnak, csak uralkodni, semmi mást." A nép bizalmatlansága a születések elmaradásának az oka.

Fekete Gyuláé /15/ a vita legélesebb, legpolemikusabb cikke. A társadalomban folyó vitát parttalan indulatokkal és antagónisztikus ellentétekkel jellemzi. Többször utal a nyilvánosság korlátozottságára. A magyar nyilvánosságban szokásostól eltérően bátran használ címkéket.

Összefoglalja az általa tétélezett összes lehetséges ellenvéleményt és mindjárt meg is válaszolja, értékeli őket. A megkonstruált 12 vélemény többsége valódi ellenfél, de elrejt közéjük egy szélsőséges pronatalistát is, akit aztán csak lagymatagon cáfol. A Fekete által "idézett" vélemények erkölcsi, anyagi érvekre hivat-

koznak, női egyenjogúságra, szabadságjogokra; van köztük túlzottan sarkított nihilista, privatista; kettő pedig a nacionalizmus kérdését feszegeti, illetve az írók ebben játszott szerepére vonatkozik. Erőteljesen épít a szocialista ideológia kizáró, kategorizáló címkéire, erkölcsi, politikai vádakra. Elítéli a hatalmat /ab-törvény, női egyenjogúság kapcsán/ közvetetten. Elítéli a gyermekteleneket, mert nem bíznak a szocialista jövőben, elítéli az értelmiséget a lebeszélő propaganda, élősdi szemlélete miatt: "Hát igen, az ilyen kétcsövű nihil puffogására talpra áll a már szunnyadó nacionalizmus is, és tapsol mindenfajta ellenforradalom: voilà". A hatalmat és a vele cinkos értelmiséget teszi felelőssé a kispolgári önzés terjedéséért.

"Az új hedonizmus vallása.... ezernyi formában hat: sajtóban, rádióban, televízióban, közéletben stb. mindenütt, ahová befészkeltek magukat a kispolgári önzés élősdi hajlamai."

Ezt a gondolatmenetet támogatják a kevésbé jeles megszólalók is, olykor a téma jelentős szűkítésével. Jobbágy Károly /16/ ragaszkodik a kidolgozott népies problémakezeléshez, kevésbé harciasan, de nyíltabban nevezi meg a nemzeti problematikát és köti össze a gyerekszám kérdésével. Hangja borongós, pesszimista, burkoltan vádló. A fiatalokról beszél, akik közömbösek a nemzet, a haza, a szocializmus eszméi iránt, akikből hiányzik a felelősségérzet, a kötelességtudat, és csupán a divat, a kényelemszeretet, a jólét rendező elvei alapján akarják berendezni életüket. Indirekt módon ezzel a politikát hibáztatja: a jólétre épülő konszolidációt, amelynek vonzó csillogása következtében a többgyerekes családok gyerekei maguk ítélik el szüleiket a választott szegénységért. "Az iskolákba betört divatbemutatók szelleme... az iskolaköpeny felett olyan kardigánok tarkállanak, amilyeneket a Kígyó utcában árulnak, nehéz pillanatokot okoz és keserűséget a sokgyermekes családok tisztos szegénységgel öltöztetett gyermekeinek." Az abortusztörvény kapcsán háttérbe utasítja az egyéni döntés szabadságjogát: "... az örömmel vett szabadságot kell riadtan és kételkedve néznünk, szinte a nemzetkihalás rémével bírközva..." Jobbágy explicit módon hivatkozik a népi írók tisztánlátására, váteszi vagy Kasszandra szerepére is. "Korábban csak idősebb, népi írók kifakadását hallottam az új törvénnyel kapcsolatban, de gondoltam, rémeket látnak..."

Gyórfy Sándor /17/, aki foglalkozása megjelölésével mintegy jelzi, hogy nem a közt képviselő publicistaként szól hozzá,

a témát pénzügy-technikai kérdéssé szűkíti: a gyereknevelés anyagi korlátairól, a családipótlék-emelés pénzügyi feltételeiről értekeznek.

A népies állásponttal való vita maga is többrétegű, hiszen ki-ki választhat, hogy mivel ért egyet a sokféle értelmezés közül. Nagy Tibor /18/ a Hortobágyi Állami Gazdaságban élő nagycsaládok gondjairól, anyagi, kulturális nehézségeiről ír szociográfiai cikkében. Bár a tradicionális, sokgyerekes családmódot tekinti természetesen, a radikálisan felvetett szociális téma /a szegénység ekkor nyilvánosan nagyon kevésbé elismert bemutatása/ kilendíti a szokványos népies beszédmódból. Nem ért egyet az adminisztratív rendszabályokat sürgetőkkel, a szociálpolitikától várja a hátrányos helyzet megszüntetését. A létfenntartási gondok, a tehetetlenség, sőt néha a tudatlanságból származó sokgyermekesség a politikát marasztalja el, amely nem tudott megfelelni szociális, kulturális ígéreteinek. Korábbi hozzászólókkal vitatkozva nem beszél a kispolgáriság veszélyeiről, nem ítéli el a kevés gyereket vállalókat: "Ha így egyeztetik ösztöneiket lehetőségeikkel, abban nem az erkölcsük lazulását látom, hanem a méltánytalanságtól való jogos félelmet és az áldozatvállalás szociológiai mértékét".

Szekrényesi Lajos /19/ egyesíti az anyagközpontú, családi szinterű gyereknevelés tradicionális modelljének dicséretét a központi intézkedések optimista megítélésével, a szocialista állam szociális gondoskodásának erőteljes hangsúlyozásával. Határozottan tagadja a nemzeti kérdéssel való összekapcsolás jogosságát "...feleslegesnek érzem a vészharang kongatását, hogy néhány évtized még és legfeljebb ha hírmondó marad a magyarból".

Az ÉS-ben hasonlóan apologetikus volt N. Sándor László /20/, aki a hagyományos, ortodox, ideológikus szocializmus-képhez ragaszkodva a népiesekkel egyetért abban, amit azok az individualizmus veszélyeiről, a közösség hiányáról, a fogyasztásról mondanak, de nem ért egyet a nemzeti kategória központba állításával, a nemzetféltő indulatokkal. "Harmóniára kell törekedni ember, társadalom és természet között és eltávolítani a polgári társadalom rákos váladékait, melyeket a dogmatizmus elleni harc ürügyén /nem pedig során/ egyesek olyan szívesen engednek beszivárogni a szocializmus szervezetebe."

László Anna /21/, a legelső hozzászólók egyike a témát alaposan leszűkíti: gyerekszám - abortusz - koraszülés - fogyatékos gyerekek; itt nincs explicit kapcsolatteremtés a nemzet iránti kötelességgel, az áldozatvállalással, és nincsenek erkölcsi intelmek, sem pedig szocialista frázisok, csak egy riport-szociográfia keretébe ágyazott, statisztikák tudományos köntösébe rejtett sokkolás az abortusz egészségügyi következményeiről, nyilván azzal a céllal, hogy elősegítse egy szigorúbb abortuszrendelet kikényszerítését, még az egyéni szabadságjogok korlátozása árán is. Azonban nem egyenesen a hatalomhoz, a jogalkotóhoz fordul, hanem a közvéleményre igyekszik nyomást gyakorolni. Hiányzik mindenfajta utalás az ideológiára, közösségre, kispolgáriságra, anyagi nehézségekre. A fő kérdés tehát az egyéni szabadság kérdése, amely itt most "racionális" érvek alapján kerül elutasításra.

Másik oldalról többen védelmükbe veszik a modernizációs értékeket: a magánéletet meggondoltan tervező fiatalokat, az egyéni, de nem túl elrugaszkodott igényeket /pl. az utazás iránt/ /N. Sándor László/ /22/. Erki Edit /23/ is jogosnak ismeri el a kulturális és gazdasági igényeket. A problémát az erkölcsi síkról gyakorlatira tereli vissza, és a gyereknevelésben az állami és társadalmi segítség hiányára mutat rá. A korábbi női hozzászólókkal ellentétben itt hiányzik az anyaság-mítosz. Még az abortuszt is pozitívan itéli meg, és az egyén szabad döntésére, a nők önálló életvezetésének elismerésére, a kulturális és gazdasági igények jogosságára teszi a hangsúlyt.

Lázár István cikke /24/ /a szerző szándékától függetlenül?/ radikális érveléssel bontja fel a népesedési kérdés témakapcsolásait, tagadja a mások által evidensként tételezett értékeket. Mindjárt első mondatában felrúgja a mindenki által szinte kötelezően vallott pronatalista konszenzust: "Én például nem akarom, hogy gyerekem legyen". Merészen olyan "alacsony presztizsű" témával indítja hozzászólását, amely szinte az összes női hozzászólásban megtalálható, ám a férfiak messze elkerülik: a személyes családi helyzet, gyerekvállalás kérdésével. Cikkében ez eszköz arra, hogy az emberi igények pluralitása, a szabad elhatározás lehetősége mellett voksoljon a tradíciókkal, a mások által diktált, a társadalom egészére érvényesített etikai, morális elvekkel szemben.

Kétségbe vonja és nevetségessé teszi a gyerekszám és a nemzetkihálás témakapcsolatát, megszünteti a gyerekszám-csökkenés és az erkölcsi romlás, degenerálódás népi írók által kultivált témakapcsolását is, és evvel szembeállítja a felelősségvállalás új kritériumát. Elszakítja a népesedési gondok összekapcsolását a jólét témakörével; visszautasítja a jólét iránti igényeket delegitimáló harcias ideológizáló diszkurzust, amely az individualizmusban, a polgári önzésben és harácsolásban találta meg a bünbakot. Lázár legitimként fogadja el, sőt éppen a szocialista rendszer jogos és pozitív következményének fogadja el azt, hogy "milliók egy rövid történelmi időszakban jutnak túl a ponton, mely a vegetatív lét s egy polgári esetleg más megközelítéssel "frigidaire-szocialista" élet-szint között van". Kritikai nézőpontját olyan kijelentéssel is alátámasztja, amellyel jelzi az egyéni gondolkodás szabadságának elvét, a magyar lakosság széles rétegeinek a hazai aktuális konszolidációval kapcsolatban egyszerre megnyilvánuló egyetértését és fenntartásait, várakozó álláspontját: "S ma csak akkor érdemes élni, bízni a jövőben, a magunk és gyermekeink jövőjében, ha remélni tudjuk, hogy nem lesz háború /alávetés és alávettetés, tragikus szakadék éhező és jóllakott nemzetek, osztályok között/; ha béke lesz, s a béke igazi békét jelent majd, benne továbbhaladást a szocializmus, a torzítások nélküli szocializmus világhódító útján". Lázár István cikkének lezárása tulajdonképpen a magyar értelmiség és a konszolidációt meghirdető hatalom kompromisszumának alapjait írja le.

Az első vitahullám egyetlen szakértő hozzászólója Péter György, a KSH akkori elnöke. Hozzászólása nem a vita eddigi helyszínein, hanem a Népszabadságban jelenik meg /25/, ami véleményét még inkább hivatalossá teszi. Cikkében elsősorban a korábbi hozzászólók egyes témakapcsolásait érvényteleníti: az alacsony születésszám kérdéskörének a nemzeti problematikával, az anyagi jólét iránti törekvések morális elítélésével, a szocialista fejlődés specifikus körülményeivel és az állami, központi intézkedések hiányával vagy elégtelen voltával összekapcsolt témáit bontja fel; a születésszám kérdése nála a modernizációs világtendenciákkal, a távlati gazdaságpolitikai adottságokkal, a társadalom anyagi helyzetével, társadalmi változásokkal, társadalmi légkörrel függ össze, tehát racionálisan kalkulálható, központilag befolyásolható, tervezhető folyamatokkal. Az alapvető szembenállás szerinte a kérdés megítélésében eltérő csoportok

között van: a vita hozzászólói és a demográfusok /a vitában meg nem jelenő/ véleménye között. Ennek megfelelően a születésszám kérdését a halálozási aránnyal és a természetes szaporodási aránnyal kapcsolatban vizsgálja. A probléma sokrétűségének hangsúlyozásával pedig a demográfusok szakmai kompetenciáját védelmezi a hozzászóló laikusokkal szemben. "A népesedési vita legtöbb résztvevője kétségtelenül egy-egy fontos - a népesedési arányszámokat befolyásoló - momentumra mutatott rá. A demográfusok - a vita egy-egy résztvevőjének véleményétől eltérően - a népesedési folyamatok bonyolultságát, sokrétűségét hangsúlyozzák." Ennek ellenére az okok felsorolásánál ugyanazokra hivatkozik, mint a többi hozzászóló /mezőgazdaság átszervezése, urbanizáció, nők munkábaállása, társadalmi átrétegződés, kulturális felemelkedés/. Végül állást foglal az anyagi körülmények központi javítása, a szociálpolitika szükségessége mellett, de hangsúlyozza a megfelelő társadalmi légkör fontosságát is.

Péter György cikke tehát a demográfia mint szaktudomány álláspontja és - szakértői, kormánytisztviselői helyzetéből következően - a hivatali, központi nézőpont együttes érvényesítését célozza. Evvel magyarázhatók cikke belső ellentmondásai is, hiszen pl. egyrészt a születésszám és az anyagi jólét közötti negatív kapcsolat, másrészt a gyermekes családok helyzetének javítása iránti jogos, a társadalom és a hozzászólók által is legitimnek ítélt igény közti ellentmondást nem tudja felszámolni. Álláspontja, a többiekéhez hasonlóan pronatalista, de ezt elsősorban gazdasági, gazdaságpolitikai okokkal támasztja alá, vagyis érvei a laikus hozzászólók érveinek egyik csoportjával megegyeznek. Állást foglal az egyéni döntés szabadsága mellett "A népesedés alakulása azonban általában az emberek egyéni belátásán, szabad elhatározásán múlik". Bár ő is hangsúlyozza az abortusz káros hatását, határozottan szembeszáll a tiltás bevezetését szorgalmazókkal.

Az Élet és Irodalom 60-as évekbeli helyét és álláspontját jól jellemzi az a mód, ahogy a vitát meghirdette és szerkesztette. Az itt megjelent hozzászólások nagy része népies, így az ÉS alapvetően hozzájárult a népies csoport súlyának, belső szerkezetének, vitalitásának a reprezentációjához, illetve a népies stratégia tétjeinek legitimálásához. A szerkesztőségnek ezt a tendenciáját még két esetben lehet jól tetten érni: az olvasói levelek válogatásában

és a Zárzóban. Az olvasói levelek /23 db/ 3 egymás után következő számban jelentek meg, sok száz közül válogatva. A legtöbb közölt levél pronatalista, de nem olyan türelmetlenek, mint az írók. Nem képviselnek új nézeteket, még csak új problémákat sem vetnek föl, a legtöbbjük egyetért a népies csoport többé-kevésbé szigorú hozzászólóival, bár van köztük olyan is, aki a női önrendelkezést igenli. A többség sürgeti az állami és egyéni felelősségvállalás növekedését, és jóval kisebb hangsúly jut a kispolgári mentalitás elítélésére, de ugyanígy az igények, a szabad választás jogosságára is.

A Zárzó fontosságát a lapban való elhelyezés is jelezte /26/. A szerző neve nem szerepel, evvel is a szerkesztőség egységes álláspontját hangsúlyozva. Jellegzetes arany-középutas cikk, a kétfrontos harc és az igazságosztás jegyében és népies rokonszenvvel. Mindössze két dolgot állít határozottan: az ÉS dicséretét, amiért ezt a kényes és nagy érdeklődésre számottartó vitát felvállalta és a gazdasági konszolidáció dicséretét. A Népszabadsággal és Péter Györggyel természetesen egyetért. Veres Pétert elmarasztalja a kommunistákkal szembeni népi, társadalmi bizalmatlanság tétele miatt. A zárzó is természetesen pronatalista, és optimista, biztos szocialista jövőképe van. Határozottan tagadja a népesedési negatívum összekapcsolhatóságát a szocialista jövő iránti bizalmatlansággal, a kommunista hatalommal és a nemzethalál víziójával. A megoldás tehát az új anya- és gyermekvédelmi törvény lesz, meg némi központi anyagi segítség. Láthatóan tehát az ÉS szerkesztősége a mediátor, az ellentétek kibékítőjének, a nyilvánosság nyitogatójának, a mérsékelt kritikusnak a szerepét vállalta fel.

Veres Péter a Kortársban kényszerül védekezésre /27/, - elvégre az ÉS Zárzavában mondtak 1964-ben különösen nem vehetők félvállról. Nem véletlenül gazdasági érvekkel akarja megalapozni pronatalizmusát. Utal persze a geopolitikai versenyhelyzetre "Ha a többi ország és a többi nép előremegy, nekünk is menni kell", de erkölcsi érveit részletesen kifejtett tervgazdasági előreszámításokra alapozza. A szocialista, nagyüzemi, iparosodó, modernizációs fejlődésvonal mellett szól, de a társadalom erkölcsi állapotának megítélésében a tradicionális, paraszti életmód pozitív értékeire támaszkodva éppen a modernizáció következtében megbomlott hagyományos erkölcsöt hiányolja és elítéli az urbanizálódó, kialakuló újat. A

bünbakok: a disszidensekre, a "magánakvaló sültparasztok", akik "nem öntudatos szocialistákká lettek, hanem ... vagányokká vagy kispolgárokká", a maszekok, a vándormadár munkások és a "deklasszáltak", "volt urak, polgárok, középosztálybeli értelmiségiek és ál-értelmiségiek".

Az ÉS-ben evvel lezárul ugyan a deklarált vita, de itt is és más folyóiratokban, lapokban is folytatódnak a témával kapcsolatos publikációk. Az ÉS a folytatás megjelentetésében is vezető szerepet játszik, itt a leggyakoribbak a népesedés témájú cikkek és ezek között van a "Leginkább vita", egymásra hivatkozás, polémia /28/. Fekete beszámolója a Demográfia c. lap népesedési ankétjéről 1965 elején /29/ a korábbiaktól eltérően békülékeny hangú, mintegy koalíciót ajánl a tudomány képviselőinek, mert a Demográfiában közölt cikkekben "hangsúlyosabban említik ma az állam és a társadalom felelősségét azok a tudósok is, akik a sajtóvita kapcsán még tartózkodó álláspontot foglaltak el". Sorra emeli ki a demográfusok szakcikkeiből azokat a részleteket, amelyek közös platformot alkotnak a népies állásponttal /többgyerekesek hátrányos helyzete, népesség pótlásának szükségessége, gazdasági, munkaerőtervezési érvek stb./. Üdvözlí a demográfiai cikkekben általa fellelt kritikái álláspontot: "... akár az 1954 előtti történelmi szakaszt vizsgálja Dányi Dezső, akár az utána következőt, s bármilyen óvatosan fogalmaz és következtet, népesedéspolitikánk hibáihoz, fogyatékoságaihoz jut el". A szakemberek tekintélyére hivatkozva, erősíti meg a népies csoport témakijelölését, értékálláspontját: "... az Élet és Irodalomban kibontakozó sajtóvitát rosszalva több lap sietett elringatni az ébredő társadalmi lelkiismeretet: nincs itt baj, csak megint rémeket lát néhány beteges képzeletű író. Most legnevesebb demográfusaink ébresztenek, s ismétlik meg erőteljesebb hangsúllyal a figyelmeztetést". Támadásba Fekete Gyula "a kispolgári önzés" és a "társadalmi méretekben tenyésző szemlélet" ellen /30/ a lakótelep építkezésben érvényesülő gyerek- és családeellenesség kapcsán indul. Ahogy itt egyértelműen a gazdaságot irányító hatalom felelőssége volt tettenérhető, ugyanúgy a Tábori Andrással zajló, személyeskedő vitájában /31/ a kispolgári önzés, a hivatali bürokrácia, a gazdasági szemlélet, a fogyasztás fejlődése /importált Beatles lemezek/ ellen érvelve a gyerekekellenes politikát marasztalja el.

Nem kapcsolódik közvetlenül az ES vitájához Szabady Egon cikke a Magyar Tudományban /32/ a demográfia helyéről, erecsményeiről és gondjairól, hiszen a demográfia önállósulásáért, egyetemi képzéséért és önálló tudományos minősítésért harcol. Hasonlóképpen, mikor Pallós Emil és Tekse Kálmán a Valóságban a demográfiai előrejelzések megbízhatóságáról medítál /33/, és a demográfiát ért támadásokat hátrítja el /hivatkozva a tényezők összetettségére, a megváltozott társadalmi és gazdasági faktorokra stb./, végső soron mégis a demográfia fontos tanácsadó szerepét, népesedéspolitikai feladatait emeli ki, biztosítva a politikát a demográfia hűségéről és felolosságvállalásáról. A demográfia mint tudomány intézményesedéséért folytatott harc lényegében a színpalak mögött zajlott, a népesedési kérdésekben érzékeny értelmiségi közvélemény segítségét a demográfusok nem kérték és nem is vették volna szívesen.

A ritkán megszólaló a hivatalos ideológiai platform képviselőjében Ortutay Zsuzsa ítélte meg az addigi vitát és vitatkozókat /34/. Bár enyhén pronatalista, mindjárt a cikke elején delegitimálja a népies álláspontot, azáltal, hogy a nemzeti kérdést leválasztja a születésszáméról. "A nemzetet az érdekli, hogy az új generáció hogyan folytatja alkotó, építő munkáját..." A vita résztvevőit a népiesektől a Lukács-iskola csak általa az e vita körébe sorolt család, kommuna cikkeiig egy ideológiai mező szélsőségei között helyezi el: "Egymásnak élesen ellentmondó, sőt szélsőséges politikai és ideológiai nézetek is megjelentek azonban, a pánikba eső, nacionalista teóriáktól a család elkerülhetetlen bomlásának elméletéig". A népies írókkal egyetért odáig, hogy "az alacsony születésszám morálisan is káros", és hogy "ebben a rosszul felfogott egyéni érdek és a társadalom jövőjével szembeni felelőtlenség, tehát kispolgári magatartás fejeződik ki". De mindezt nem a politikai hatalom mulasztásainak rovására írja, hanem a társadalom átmenetiségével, a gazdasági, társadalmi fejlődéstől elmaradó tudati, erkölcsi fejlődéssel magyarázza. A hiba tehát nem az, hogy felbomlott a tradicionális erkölcs, hanem hogy az erkölcsi fejlődés elmarad a politikaitól. A feladat tehát a társadalom tudati átalakítása, a felvilágosító munka fejlesztése. Igen élesen helyteleníti, hogy a születésszám-csökkenést a politikai, társadalmi szerkezettel magyarázzák, amivel a népies kritika legfontosabb rejtett tétjét tagadja, miközben denunciólja az ellenséggel való kapcsolatát: "Valláserkölcsi és nacionalista álláspontról

szívesen ítélik el ezt a jelenséget külföldön is, itthon is társadalmi rendszerünk lényegi következményének". A megoldást "az egyén szubjektív, érzelmi és etikai magatartásának" megváltoztatásában látja, majd a garanciaként avval zárja a hozzászólását, hogy a párt kongresszusa is foglalkozik majd a kérdéssel.

Innentől kezdve megrikkolnak a sajtóban a népesedéssel foglalkozó cikkek. Ezek általában azt sugallják, hogy indokolatlanok voltak az aggodalmak, a túlzott nemzetféltés /35/. A 60-as évek vége felé a népesedési témájú cikkeket Andorka Rudolf összefoglaló cikke zárja le /36/. Pronatalista álláspontját nagyjából ugyanazokra az érvekre alapozza, mint a népies írók /korfa, idősek aránya, foglalkozási struktúra stb./. Számbavéve mindazokat a tudományos és laikus magyarázatokat, elméleteket, amelyekkel a születésszám alakulását szokták magyarázni mindegyikről kimutatja, hogy egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben rendelkezik magyarázó erővel a magyar születésszámot illetően. Végül saját kutatásaira hivatkozva állapítja meg azokat a hosszú és rövid távú hatásokat, amelyek bizonyos mértékig magyarázzák a magyar statisztikai adatokat: "a gyermekszámmal kapcsolatos társadalmi légkör", a "társadalom kultúrája, értékrendje", az "anyagilag alapok, a gazdasági tényezők", amelyek hatásmechanizmusa bonyolult, a jövőre vonatkozó elképzeléseken keresztül hatnak. Ez a téma tudósi kezelésére vonatkozó igény megfogalmazása.

Gazdaságtani, szociológiai elemzései, a hétköznapi tudat témáit és érveit alkalmazó, szokásos magyarázó elvek cáfolata, a kérdés komplexebb, mélyebb magyarázatára tett kísérlete következtében delegitimálódnak /a szerző szándékától függetlenül/ a laikus hozzászólások, az írói, publicista, vagy a laikus olvasótól származó kompetencia-igények. A laikus és tudós megközelítés vitában való összemérésére azonban nem kerül sor, a vita elcsitul az évtized vége felé, amiben a központi döntések és a ténylegesen javuló statisztikák is szerepet játszanak. A népesedési témakör az évtized utolsó éveiben háttérbe szorul, mivel nem tudott összekapcsolódni a nyilvános vitákban is egyre fontosabb szerepet játszó gazdasági reform témájával. Mindezek a folyamatok, valamint az 1968-as Európa-szerte kirobbanó válságok más vitatémák felé terelték a figyelmet. A 60-as évek második felére a fogyasztással, életszínvonalal, a művészet szerepével kapcsolatos viták kerülnek a középpontba. /Pl. "Szellemi tőke" vita, Jancsó filmek vitái stb./

III.

A hetvenes évek - ma már világosan látszik - sorsdöntő jelentőségűek voltak az ország egésze szempontjából. A lényeges fejlemények az évtized első harmadára összpontosultak, s az évtized reprezentatív népesedési vitája is ekkor zajlott. A politikailag legfontosabb történet, a reformfolyamat megállítása, majd visszafordítása természetesen nem a nyilvánosság szeme előtt zajlott, arról a közönség a politikai rituálé, a politikai önreprezentáció megváltozásából szerezhetett tudomást, majd az anyagiasság, az ügyeskedés elleni kampányok szemlélője lehetett. A konzervatív előretörés a szellemi életre hosszú távon a legnagyobb kihatású csapást 1973-ban mérte, az ún. "budapesti iskola" szétverésével. Mégis, mintha nem érzékelte volna a magyar értelmiség egészében ez elszenvedett vereséget, az évtized második fele a "business as usual" jegyében folyt le.

A népesedés kérdése az évtized elején az értelmiségi lapokban még csak szórványosan jelenik meg /37/. Fekete ismerős témáit /a gyerekvállalás nem magánügy, az emancipáció kérdéses értékű/ variálja újra, ismét felvetődik az abortusz betiltásának a gondolata /Kováts/, az egészségügy-politika is kritikát kap /Varga/. "Igazi" vita a Nők Lapjában zajlik ez évben, Fekete Gyula irányításával, indulatosan, de a szó szoros értelmében laikusok között, olvasólevelek formájában. Ebből a vitából szerkeszti meg majd 1972-ben Fekete a nagy összecsapásokat kiváltó "Éljünk magunknak" című szociográfiát.

Fontos azonban figyelmeztetni egy olyan implicit vitára, amely tematikusan olyan kérdéseket vetett fel, mint a népesedési viták általában /emancipáció, család, gyereknevelés, a polgáriás modernizáció patológiái/, de ténylegesen soha nem kapcsolódott azokhoz. Heller Ágnes A nemek közti kapcsolat jövőjéről és Vajda Mihály - Heller Ágnes: Családforma és kommunizmus /38/ című cikkeiről van szó. Ezek részét képezték annak a szisztematikus vállalkozásnak, amellyel a "budapesti iskola" a marxizmus igazi megújítására tett kísérletet. Nem "tisztán" a család és a férfi-nő kapcsolat kérdéséről volt tehát szó, a cikkek ennek megfelelő feltűnést is keltettek. A polgári monogám család felbomlásáról, egy új, szabad, szuverén döntéssel alapuló

univerzális morál eljövételéről szólnak, a tekintélyelvű család megszűnéséről, elutasítva ugyanakkor a mereven intézményesített gyermeknevelés kommunista utópiáját is. A család demokratikus közösséggé válását vetítik ki mint normát és jövőképet. Úgy tűnik, hogy az Új írás 1970. 6. száma a család válságáról és a Világosság 1970. 7. sz. a női emancipációról impliciten a radikális kommunista családfelfogással vitatkozik.

Némi érintkezés kimutatható Hellerék felfogása és a népiesség közt: hiszen mindkettő a modernizációt mint elidegenedést fogta fel, a fogyasztói magatartást, az egoizmust bírálta, az emberi élet minőségét hangsúlyozta és valamilyen értelemben egyenlőségelvű volt. A különbségek azonban ennél lényegesebbek: a vérségi alapú, autoritér családnak, a tradícióknak tulajdonított nagy szerep a népiességben egy a "budapesti iskolától" teljesen idegen világra utalt. A népies témakonstrukcióban rejlő "reálszocializmus"-kritika és a demokratikus, pluralista szocializmus koncepciója alapján kifejtett szocializmus-kritika tulajdonképpen polárisan ellentett feltevésekből indult ki. /Az az értelmiségi csoport, amely közel állt Hellerék gondolkozásmódjához, részt is vett a kormányzat, részben Feketék, illetve a hozzájuk közel állók által is inspirált abortuszellenes rendelete elleni, nem-nyilvános tiltakozásban./

A népesedés-vita második, 1972-73-as hulláma szorosan kapcsolódik a már említett Nők Lapja-beli vitát reprodukáló "Éljünk magunknak?" c. kötethez. Ezzel a több ezer olvasói levél a nagy példányszámú, de kisebb politikai súlyú laptól, a több ezer olvasói levél a nyilvánosságnak ugyan egy szűkebb, de nagyobb presztizsű szintjére jutott, egy viszonylag jelentős értelmiségi csoportot reprezentáló közíró társadalmi súlytöbblete által felértékelve. Ahogy az olvasók támogatták őt tömeges és "autentikus" véleményükkel, úgy adott ő fedezetet a társadalmi és közéleti "tőke" nélküliek megszólalásához. A könyvet számos egyetértő és kevesebb, de politikailag annál súlyosabb kritika fogadta. Az igazán lényeges összecsapások azonban a sajtóban szétszórva zajlottak le, s ezúttal tényleg lényeges összecsapások voltak, eltérő társadalompolitikai koncepciók körül.

Fekete közéleti szerepének egyik leglényegesebb eleme, hogy ő a népies táborban a népesedés kérdésének hivatott szóvivője.

Mínt hogy a hatvanas években nem rendelkezett Veres Péter írói és politikusi tekintélyével, a hetvenes években nem versenyezhetett Illyés költői és "prófétai" hatalmával, majd később nyilvánvalóan hátrább maradt Csoóri intellektuálisabb és politikailag merészebb állásfoglalásaival szemben, legitimitása azon alapult, hogy harcosa és egyben ítélőbírája volt a népesedési ügyeknek. Ellenfelekre volt szüksége, s bizonyára minden önirónia nélkül alkalmazta a hatvanas évek vitájában az "árnyékbokszolás" kifejezést, amely olyan jól jellemzi harcmódorát. Ahhoz, hogy legitimitását kialakítsa, kétféle stratégiát követett: egyfelől a mögötte álló társadalmi erőt kívánta demonstrálni - jelen esetben a névtelen olvasói levelek tömegével, másfelől a tárgyilagosságot, a tények erejét hangsúlyozta, önmagát kényszerű szakértőként bemutatva. Emellett bőven kihasználja azt, hogy egy meglehetősen széles, de tisztázatlan értékhatáru pronatalista konszenzusra hivatkozhat.

Fekete a levélgyűjtemény-kötethez írt vitazárójában egyfelől megpróbál ragaszkodni a levélírók téma- és érvrendszeréhez, másfelől egy "szakértőibb" szintre emeli a népesedési témát. Ez utóbbi szinten érvel az a gazdasági fejtegetés, amely a biológiai újratermelés elsődlegességét hangoztatja a szűkebb értelemben vett termelőmunkával szemben. A biológiai újratermelés jelöli ki a nemek közti munkamegosztás alapjait, ez biztosítja a "társadalmi folyamatosságot", a "népközösség" előrehaladását, aminek ellentéte a "csökkenő életerő" és az "akadozó utánpótlás". A nemzet nagysága tehát a volumenétől függ, így lép be az ebben az időszakban a korábbihoz képest lappangó nemzeti tematika az érvelésbe. A minőség, a termelékenység másodlagosságát hangoztatva, egy a szó legszorosabb értelmében naturális mutatót kiemelve a gazdaság megítélésében így a reformellenesek ekkor már gyarapodó táborához csatlakozik. Igaz ugyan, hogy elutasítja a "hajdani termelőközpontú szemléletet", de célzásaiban az egoizmust, a "kispolgáriságot beszentelő" hivatalos politika rangjára emelt közgazdaságtani irányzatot is.

Az olvasói leveleket csoportosítva /minthogy ez túl direkt lenne/ nem a gyerekesek és gyerektelenek között húz határt, hanem "a szocialista jövő igenlői és tagadói" közt, ahol az előbbieknél oldalán van a felelősség az utódokért, a népben-nemzetben gondolkodás, a humánus célokra való orientáció, a másik oldalon az egoista,

privatizáló, kispolgári fogyasztásra orientált, a teljesítmény szerinti differenciációban érdekelt "gyerek-ellenes" magatartás. Ebben a csoportosításban több dolog érdekes. Ez is része annak a hetvenes évek elején elterjedt hangulatnak, amely a meginduló átrendeződési folyamatokra, a kialakuló feszültségekre idegesen reagált, és a kialakuló jövedelmi különbségeket, a presztizs-fogyasztás látható jeleit mint nagy társadalmi igazságtalanságot élte meg. E hangulat sokféle és nagyon különböző helyzetű és objektíve esetleg ellentétes érdeke csoportra volt jellemző /a hatalmi bürokráciától az épp e hatalom által diszpreferált s ezért frusztrált egyes értelmiségi csoportokon át egyes elbizonytalanodott munkásrétegekig/, s épp e hangulatot lovagolta meg az 1973-76 között kibontakozó konzervatív politikai kurzus. Látható, hogy Fekete érvelésrendszere nagyon jól illik e korszak általános hangulatához. A másik érdekes dolog az, hogy Fekete negatív és pozitív "csoportjai" ugyanabból a középrétegből erednek: ez a középréteg az, amely ekkor "kispolgári fogyasztásra orientált" /azaz bizonyos elérhetővé vált modern fogyasztási javak felhalmozásának a lázában él, a fridzsideren már túl jutott, a kocsit most vált elérhetővé/, ugyanakkor ez a középréteg az, amelyik elítéli az igazi felső rétegekhez tartozókat /akik a felhalmozás e fokán már túl vannak, ill. privilegizált helyzetük révén sosem kényszerültek e felhalmozó hajszára/, erősen kötődik egy tradicionális morálhoz, és megveti azokat a "szegényeket", akik "még" elemi gondokkal küszködnek. A középrétegek mindig egy utilitárius etika szerint élnek, de azt, mert az igazi felső csoportoktól nagyon sok választja el őket, nem merik nyíltan képviselni. Fekete csoportjai imagináriusak, ami jellemző a magyar közélet tagoltságának tényleges fokára. Másfelől épp ez az állapot a népiesség létezésének az alapja, amely /már rég nem a hivatkozási alapjául szolgáló parasztságot képviselve/ a politikailag formátlan és ideológiailag tanácstalan középréteget szólítja meg.

Fekete könyvét a sajtóban általában pozitív értékelés fogadta: Molnár Zoltán az Élet és Irodalomban, N.Sándor László a Magyar Hírlapban /"közéleti tett", amely szerinte a népi szociográfia nagy tradíciójába illeszkedik/, Andorka Rudolf a Valóság 1972. augusztusi számában /megerősítve a pronatalista konszenzust, s szakértő voltánál fogva mintegy megtámogatva Fekete könnyen kétségbevonható kompetenciáját/, a népesedési vitákban outsider Maróti Lajos a Kortárs augusztusi számában.

Fekete könyvét használja fel Kováts Zoltán /39/, hogy a KSH és a Népeségtudományi Kutató Intézet fejére olvassa bűneiket /metodikai gyengeségek, a számlálás és az információs etika torzulása, bizonyos kérdések vizsgálatának elhanyagolása/. Ezek a kritikák a nyolcvanas években majd újra megjelennek. Kováts - noha egyetért Feketével - mégsem annak a széles témakezelését követi, tárgyilagos-sá és tudományossá stilizálja, kiemeli a gazdasági okokat, amiket meghatározónak tart.

Érdekes módon ezúttal a Népszabadság szükségesnek tartotta, hogy egy jelentős politikai súllyal /a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese/ és bizonyos szociológusi, szakmai kompetenciával rendelkező szerzőtől közöljön kritikát. Pozsgay Imre /40/ elvitatja Feketétől a tárgyilagos, elfogulatlan elemző, a szakértő szerepét /"...Fekete Gyula egyéni verziójával állunk szemben. A sajátos szempontjait látja és azokat látja helyesnek."...hiányzik ugyanis a megfelelő módszere a valóság megragadásához..."/, igyekszik nyilvánvalóvá tenni a Fekete és a hivatalos politika álláspontja közötti távolságot "...kételyeim támadtak: vajon ennek a könyvnek a végkövetkeztetéseit kell-e a jövőbeni hivatalos állampolitika rangjára emelni?" . Pozsgay visszatessékeli így Feketét a Nők Lapja olvasói közé, a laikus publicisztika szintjére: "a riasztócsengő funkcióját teljesítette", egyúttal leapasztja Feketének a közvéleménnyel kapcsolatos felértékelő törekvéseit, a közvéleményt rangban a tudományos és a politikai szakértők mögé utasítván. "Tudományra, szakértelemre, hozzáértő döntésekre van szükség, amelyekben egyik tényezőként számításba veszik a közvéleményt is." Közvetlenül nem helyezi meg Feketét nacionalistaként, de utal arra, hogy a nacionalizmus a szocializmus fel lazítója "mindent elkövet, hogy a szocialista haza és a szocialista közösség érdekei iránt kételyt tápláljon az állampolgárokba" és az egyetemes modernizáció ellenzéke. A népesedés kérdésének elemzésébe közvetlenül nem bocsátkozik bele, csak - szakértőként - a dolog összetettségét hangsúlyozza, és - jelezvén az egész vita politikai kontextusát és tétjeit - a teljesítményelv szerinti differenciálásra mint a szociálpolitikai továbblépés előfeltételére utal.

A Népszabadság helyt adott Sipos Gyula Feketét védő hozzászólásának /41/ ügyes taktikai érzékkel, s feltehetően sejtve, hogy a Pozsgay-féle modernista, reformeri álláspont nem általános a párt

vezető csoportjában, a szakmai tekintélyek /Erdei Ferenc/ mellett politikai tekintélyekre hivatkozva /a pártvezetőkötől a szovjet példákön át Marxiq/ rontani igyekszik Pozsgay politikai és ideológiai hitelét. A "munka szerinti elosztás" elvével, a teljesítményelvvel azt a sűrűn előkerülő érvet szegezi szembe, hogy a gyermeknevelés mint munkaerő-utánpótlás költségeit is számba kell venni ebben az elosztási módszerben. Pozsgay így úgy jelenik meg egyfelől, mint aki teljesítményelvüként "jobbra", a szólásszabadság elfojtójaként /"... régi beidegzettséggel így vélik védeni a rendszert. Hogy tudniillik ne beszéljünk a bajokról."/ balra hajlik el az uralkodó politikai vonaltól. Sipos számára ezt a játékot a hivatalos diskurzus meghasonlottsága teszi lehetővé.

A Népszabadság szerkesztői jegyzete /uo./ természetesen Pozsgay szakértői és az általa játszott szerep politikai tekintélyét igyekszik helyreállítani az írói hozzászólásokkal szemben /42/. Legfeljebb csak sejteni lehet, hogy ezúttal a népesedés-vita közvetlenül belépett a politikai viaskodások színterébe. Ismerve azt, hogy az egyes témák kezelését /a napisajtóban való megjelenítését/ a politikai vezetés saját felfogásának jelzésére, reprezentálására, a népeség befolyásolására használta, valószínű, hogy ezúttal egy politikai frakció tényleges politikai veszélyt látott a Fekete-féle szemléletben.

A Népszabadság szereplése politikailag tagadhatatlanul felértékelte a népesedés-kérdést. Ehhez képest az Élet és Irodalom-vita érdektelen és elég semmitmondó volt, s talán épp ez is volt a szerkesztőség célja. Az eszmeclerét Varga Domokos írása indította /43/, a Fekete előadásában már ismert tételek "megfontolt" újrafogalmazásával. Ez a gondolatok szalonképessé tételét jelentette /Vargának ugyanez volt a szerepe a nyolcvanas években is!/, a kérdésfeltevést alátámasztotta a szerző közismert nagycsaládos volta. Varga mégsem vált olyan célponttá az ellentábor számára, mint Fekete.

Varga három elkülöníthető szinten közelítette meg a problémát. Elsőként mint gazdasági kérdést exponálta /nálunk "a legrosszabb az arány a munkaképes lakosság és a fogyasztók között"/, a moralizálás vádját kivédendő, elfogadván a témáknak a tömegközlésben uralkodó hierarchiáját. A második szinten "általánosan érvényesülő

szociális igazságtalanságról" tesz említést: a hátrányos helyzetű nagycsaládosok és a gyermektelen vagy 'egykező' jómóduak /pl. a magán-kisiparosok, kertészek/ közti egyenlőtlenségről. Ezzel rájátszik az ekkor már erőteljesen érezhető, a jövedelmi differenciálódás kiváltotta elégedetlenségre. Másrészt viszont Varga szociális radikalizmusát csillapítja, hogy a "minőségi reprodukciót" tartja fontosnak, s nem a "hátrányos helyzetű" /értsd: cigány/ családok segítését és ösztönzését. A "jómóduak" elleni hangulatkeltés, a szegények /cigányok/ aránytalan reprodukciójától való félelem és a hátrányos helyzetű nagycsaládosokon való segítség követelménye együtt a középrétegek törekvéseinek és vágyainak megszólaltatását jelzi. Varga ideálja a hagyományos értelmiség többgyerekes családmodellje, ezt akarja kiterjeszteni. Igazi konzervatív szellem hatja át a család társadalmi szerepét illetően "... a hagyományos szellemi-erkölcsi értékek továbbshármaztatásának egyik igen fontos - ha nem a legfontosabb - terénuma a család" . Ez a gondolat határozza meg szociálpolitikai javaslatait, köztük a "főhivatású anyaság" ötletét, hiszen csak azokat kívánja e támogatásban részesíteni, akik a szükséges morális garanciákat meg tudják adni. Szerinte ugyanis "csak olyan anyák kerülhetnének ebbe a kategóriába, kaphatnák meg a családi pótléknál lényegesen nagyobb állami hozzájárulást, akiknek a környezetében, családjában és személyében a sikeres nevelés feltételei adva vannak." A népesedés kérdése harmadik szinten erkölcsi kérdés, egyfelől azért, mert - ahogy ez a népies diskurzusban már hagyományos - a kialakult erkölcsi felfogást, a közvélemény uralmát tartja felelősnek a kevés gyerekért. Az állami intézkedéseket viszont alapvetően pozitívan értékeli, még a fő célpontot jelentő abortusz-liberalizmust is csak mérsékelten bírálja, amiben talán taktikai megfontolások játszottak szerepet.

A vitában lényegében csak Bor Ambrus szólt egyetértőleg Varga Domokossal /44/ ő elsőrenden a közerkölcsöt, a materiális orientációt hibáztatta, a már megszokott módon az "öntudat-tamtamot" verő, az egyenjogúsággal visszaélő nők "primitív kispolgári osztálygőggjét" ostorozza. Ő is regisztrálja a gyás kontraszelekciós hatását /hogy ti. a szegényeket mozgósította elsősorban/, de siet hozzátenni, hogy ezen változtatni "a genetikai osztályképzés büntette lenne". A rasszizmus, "a kiválasztásos tenyésztés" vádját a deklarációval kivédve már nagyobb biztonsággal hozakodhat elő a minőségi szelekció érveivel: "tudni kell, hogy a mutató megcélzott javulását milyen mértékben

biztosítják az elmaradottak, mert ugyanilyen mértékben fog nőni a szociálisan hátrányos helyzetben nevelkedő gyermekek száma. Egy évtized múlva gyermekenként és havonként 600 forintnál többet kell számukra az állami költségvetés más rovatán /művelődésügyi rovatán/ biztosítani." A lakáskérdést - lévén a közvélemény talán erre a legérzékenyebb - ő is a születésszámot csökkentő okok közé sorozza /sajátos módon így egymás mellé kerül egy morális, az anyagi javak szerzését elítélő és egy, az anyagi javak felhalmozását elengedhetetlennek tartó érv/.

Bor váratlan tematikus váltással folytatja elemzését. Az egészskolumnás cikk közepén hozakodik csak elő a népesedés nemzeti problematikájával. Bor sajátosan új összefüggésrendszerben és újszerű retorikával éleszti fel a nemzethalál vízióját. A kontextus annyiban új, hogy a szocialista nemzetközösségen belüli arányeltolódásokra figyelmeztet - ahol is a fogyó népeket internacionalista módon majd "kisegítik" a termékenyebbek - irónikus alreználttsággal, tanulván a nemzethalál romantikus dramatizálásának kudarcaiból. E rövidséggel és látszólagos hangsúlytalanságával mellékesnek tűnő, valójában centrális jelentőségű közbevetést érzelmes vallomás követi az "apaság ösztöntartalmáról", illetve az atyák arisztokratizmusáról, amelyért a férfiakat Bor enyhe korholásban részesíti. Ezután a késleltetett és vízfejű magyar városfejlődés összes lehetséges gondját sorolja elő, összekapcsolván a társadalmi és területi mobilitásból fakadó identitászavarokat a szülési kedv csökkenésével. A bűnbak itt a bűnös város, amely magába szippantja és felemészti a vidékről felvándoroltak vitalitását, megváltoztatja hagyományos értékrendjüket és "természetesreprodukciós" magatartásukat, sőt sokukból még bűnözőt is csinál. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a modernizáció jó dolog, csak lenne kiegyensúlyozottabb és területileg kiegyenlítettebb.

A cikk az abortuszhoz való jog radikális megkérdőjelezésével zárul. Az óvatos és relatíve visszafogott stílus itt indulatossá válik, az abortusz-gyakorlatot cinikus büntettként ábrázolja, amelynek - meg nem nevezett - elkövetői az abortáló nők, az orvosok és a művi vetélést korlátlanul biztosító állam.

A vita sajátos szerkezete arra utal, hogy a szerkesztőség nem akarta sem nagy népies felvonulássá, sem éles összecsapások szín-

terévé változtatni a terepet. A többi hozzászóló közül Varga Vera /45/ hangsúlyozottan fiataalként és kezdőként az "egoizmus" és "anyagiasság" bírálatában, a szociálpolitika bírálatában csatlakozik Vargához és Borhoz, de a témák sajátos népies artikulációja nélkül. A többiek pedig Máriássy Judit, Szemes Piroska, Szabady Egon/ egész értékszempléletükben a népiessel ellentétes pólust képviselnek, de a kiélezett vitát kerülve. Máriássy és Szemes /46/ egyaránt a női emancipáció részlegességéről beszélnek /Szemesnél a hagyományos munkásmozgalmi értékekre támaszkodva/, ellentételezve a népiesek állításait a túl-emancipáltságról. Máriássy a veszélyeztetett gyerekek körülményeinek megjavítását mint követelményt kiemelve ugyancsak a népies témakezeléssel ellentétes lépést tesz. Szabady /47/ - az évtized második felében tett nyilatkozataitól eltérően - itt még a népesedési ügy degramatizálására törekszik, arra utalva, hogy ez a nagy társadalmi átalakulás többé-kevésbé elkerülhetetlen következménye.

A hetvenes és nyolcvanas években sajátos szerepet játszott a népesedési vitákban Czeizel Endre. 1972-ben szakértőként támogatja a minőségi szelekció javaslatát, mellőzve a kérdés nemzeti és szociálpolitikai vonatkozásait /48/, 1976-ban külön cikkben fejtette ki az eugenika problémáit /49/. Sikeres TV szereplése után a 81-82-es vitában újra szót kapott /50/, de ott már inkább csak részkérdéseket tárgyalt. Szerepléseiben a biológiai-genetikai és a társadalmi kérdések közti különbségtétel bizonytalan volt, amivel a rasszizmus vádját is kiváltotta, de egyben közel is került ahhoz a népies érveléshez, amely olyan szívesen hivatkozott a népesedés-kérdés "természeti" aspektusaira. Későbbi hozzászólásaiban vigyázott arra, hogy közvetlenül ne azonosítsa a biológiai és a társadalmi "minőséget", de 1972-ben még elég vigyázatlan volt, hogy leírja: "...serkenteni kell a népesség nagyobb részét jelentő jobb módúak - nagyobb súlyú és egészségesebb - második és harmadik gyermekének megszületését; - a rossz szociális körülmények között élő kevesek között terjeszteni kell a fogamzásgátlás lehetőségeinek gondolatát..." - ami már nyilvánvalóan társadalmi eugenikai programot jelent.

A népesedési kérdések igazi vitái elsősorban Fekete "párbajainak" formájában külön-külön zajlottak. Koroknai Zsuzsa és Turgyoni Júlia többé-kevésbé egy hagyományos szocializmusfelfogás nevében szálltak szembe Feketével, míg Vági Gábor egy szociálpolitikai indíttatású rendszerkritika nevében bírálta.

Vági Gábor recenziójában /51/ nem reagál sem Fekete nemzeti szempontú fejtegetéseire, sem a női emancipációval kapcsolatos nézeteire. A redisztribúció kérdésköre számára az igazán fontos. Fekete szerinte a szociálpolitika kritikájában tulajdonképpen nem radikális, mert nem az állami redisztribúció arányain akár változtatni, hanem a kiscsaládosokkal és gyermektelenekkel akarja megfizetni a nagycsaládosok családi pótlékját. Ez - érzékelteti - szociális demagógia is, hiszen a kiscsaládosok és a velük azonosított jó módúak/ és nagycsaládosok közti ellentétet úgy állítja be, mintha ma Magyarországon ez jelentené a legnagyobb társadalmi feszültséget.

Vági tehát burkoltan céloz a Fekete álláspontja és az állami szociálpolitika közt meglevő egyezésekre, s ezzel felveti egy radikálisan új, szociálpolitikai szempontú elosztás lehetőségét. Fekete válasza /52/ nem tartalmazott új elemeket, ismét a magas jövedelmű bünbak-ellenfélről esik szó, "egy szük réteg irreálisan magasan kialakult életszínvonaláról". Vági viszontválasza /53/ ellenben világosabbá teszi a nézetkülönbség lényegét: Fekete számára a "népesedési optimum" /s tegyük hozzá: nemzeti jelentősége miatt/ az elrendő cél, a társadalmi egyenlőtlenség kérdése csak másodlagos, mobilizációs célokat szolgál, ezért a szociálpolitikai rendszer egyetlen megítélési szempontja a demográfiai hatékonyság. Vági viszont a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének ad prioritást, a nagycsaládosok hátrányos helyzete ezért érdekli. Nem egyszerűen a szakértő és a közíró vitája ez tehát, hanem egy kardinális társadalompolitikai kérdés, egy alapvető érték kérdés körül folyik vita. Vági egy olyan, akkor még viszonylag erős koncepció talajáról bírálja a népies népesedési koncepciót, amely elfogadja a reform teljesítményelvét és demokratizálási programját, ugyanakkor meg akarja őrizni a társadalmi egyenlőség megteremtésének a programját, s ezért a különböző redisztribúciós mechanizmusok diszfunkciónak az elemzésére összpontosítja figyelmét.

Koroknai Zsuzsa és Turqonyi Júlia Fekete elleni támadásaikban a hagyományos szocializmuskép és egyfajta mozgalmi eredetű "nőpolitikai" koncepció talajáról hadakoznak. Így Koroknai /54/ amellett, hogy kétségbevonja Fekete módszerét, kikel a patriarchális családmódel ellen, hangsúlyozza a nő emberi mivoltának fontosságát, és kárhóztatja magánérdek és közérdek ellentétének túlfeszítését. A

valós problémák szerinte éppenséggel nem a túlhajtott, hanem a túl lassú modernizáció következményei /vagyis ezekért nem lehet a szocializmus építését, csak annak lassúságát kárhoztatni/. Turgonyi Júlia /55/ az emancipáció nehézségeit tekinti fő témájának. A munka és az anyaság kapitalizmus által generált konfliktusának megoldását a szocializmus és kommunizmus perspektívájában feloldhatónak tartja. A munka mint az önmegvalósításhoz, az autentikus emberi léthez vezető út értelmeződik, a nő elsősorban mint munkavégző nembeli lény értékelődik. A feszültségek egyik okának épp a konzervativizmust, a gyereknevelés és a házimunka tekintetében való nemi munkamegosztást tartja. Egyfajta munkaközpontú "nemi univerzalizmus" ez, amely - aktuálpolitikai kényszerek miatt is - elhatárolódik a feminizmustól is, az "ultraradikális baloldaltól" is /56/. Fekete Turgonyi ábrázolása szerint egyszerre modernizáció-ellenes, szocializmus-ellenes /a feljelentéstől való félelem miatt erre csak kódszavak utalnak/ és a kormányzati politikával szembenálló.

Fekete válaszaiban többféle stratégia érvényesült. A legkevésbé legitim eljárása az, amikor az ellenfél személyes érintettségét-érdekeltségét veszi célba, így célozgat arra, hogy az effajta "újságírók, jól kereső diplomások" a társadalom privilegizáltjai, akik természetesen gyerekellenesek, és a sokgyerekeseken élösködnek /57/. Ilyenfajta személyeskedésre a nyilvános kommunikáció szabályai szerint senkinek sincs joga. Fekete mégis elég rendszeresen él ezzel az eszközzel. Ehhez nyilván szüksége van egyfajta tekintélyre, elfogadottságra, "karizmára", amely mintegy felmenti a kötelező szabályok alól. Ennek a szerepnek az élőképei megvannak a magyar hagyományban azok személyében, akik Szabó Dezsőtől kezdve közvetlenül a "nép" törekvéseit, érzéseit fogalmazták meg, az értelmiségi konvenciókon kívül. Ez a személyre mutató érvelés ugyanakkor ősi eszköze a közvetlen politikai mozgósításnak, itt ez tevődik át az értelmiségi közegbe.

Másfelől jó érzékkel kipécézi Koroknai és Turgonyi felfogásának legnagyobb ellentmondását: a közvetlen /vulgáris formájában fizikai/ termelő munka és az emberi teljesség azonosítását. A gyakorlatban a "munka" tiszteletreméltósága tényleg csak a "termelés", a gazdasági mozgósítás álarca volt, "termelési ideológia", ahogy Fekete mondja, aki ezen az alapon Koroknait is, Turgonyit is /58/ vulgáris marxistának tekinti. Azt azért persze nem állja meg, hogy egy fordú-

lattal a tényleg vulgáris marxistáknál mindkettőjüket ne jelentse együttal fel, mint feministákat.

Ezekhez az összecsapásokhoz társult Dessewffy László és Lázár István rövid párbjaja a Valóságban /59/: Dessewffy a magyarországi "egyke" hagyományos voltát állítja, s implicite a valláskritikai, felvilágosító tevékenységet, valamint az egykéző értelmiséget teszi felelőssé a sokgyermekes családok számának csökkenéséért. Lázár válszában nemcsak Dessewffyt bírálja, hanem alig félreérthetően utal "némely mai purifikátorok világi lelki gyakorlat szövegeire" is.

Az 1974-ig elhúzódó csatározások közben, a nyilvánosság számára átláthatatlan politikai döntéshozatali fórumok megőrölték a /majd/ sokat vitatott 1973-as népesedéspolitikai határozatot, amely - ha a döntéshozók szándéka szerint nem is, de tényleges értelme szerint, voluntarizmusa folytán - nagyon jól illik az akkor kibontakozó kurzusba. Ez a határozat mintha a népieseknek adott volna igazat az abortusz megszigorításával, a háromgyerekes családmódel politikai céllá nyilvánításával, és megtagadta azokat, akik egyébként roppant lojálisan a hagyományos szocialista nőmodellt védtek, s mint ilyenek a gyest is bizalmatlanul szemlélték /pl. Turgonyi/ . A határozatot a Magyarországon már szokott sajtóelőkészítés kísérte /60/. Akiknek ellenérzéseik voltak, csak a nyilvánosságot sosem kapott aláírási akcióval tiltakozhattak, vagy úgy, mint Turgonyi Júlia, a sorok közt, a munkavállaló anyáknak adandó támogatások szükségességének emlegetésével /61/.

A viszonylagos sikert 1974 elején három, a népies közíróktól született cikk is köszönti. Bertha Bulcsu /62/ és Nagy Béla /63/ egyaránt az állami beavatkozás /az abortusz megszigorítása/ szükségességét látják helyénvalónak indokolni - az élet kollektív folyamata, a "történelmi közösségek" nevében, míg Fekete Gyula /64/ a vélt, nyert pozícióban a sajtót és a szakembereket támadta, mert félrevezették és még mindig félrevezetik a nyilvánosságot a népesedési helyzetet illetően - ellentétben a "felrázó" beszédet mondó miniszterelnökkel. A hetvenes évek második felét a népesedés vonatkozásában a 73-as intézkedések utórezgései jellemezték. A téma az értelmiségi nyilvánosságban egy időre elvesztette aktualitását, azok a népiesek, akik a 70-es évek eleji kampányban szerepeltek, elégedetten nyugtázták, hogy

fellépésük meghozta a gyümölcsét, s most már nincs is szükség másra, mint az előrehaladásra a megtalált jó úton. "A nehezén túl vagyunk: a közvélemény gondolkodó része megértette, hogy a népesedés ügye elsőrendű szocialista sorskérdésünk, megoldása vagy megoldatlansága mindnyájunk életére, sorsára, jövőjére kihat, hogy a hosszú távú megoldásra milyen utakat keres majd a kormányzat ...mindez egyre inkább szakmai kérdéssé válik. Az ilyen vagy hasonló intézkedések már a letisztult elvek függvényei" /65/. A mégis megfogalmazódó szemrehányások inkább a "dezinformáló" sajtót érték, nem a kormányzatot /66/.

Ezt a néhány évet a szakembereknek a korábinál gyakoribb megszólalásai jellemezték. A nyilatkozatok - különösen kezdetben - igyekeztek erősíteni a népesedéspolitikai határozat eredményességébe vetett hitet, igazolni az abortuszszigorítást /67/. A cikkek többsége inkább tájékoztató jellegű, és kerülik a kényesebb témakapcsolásokat /68/.

Hogy a valóságos népesedési folyamatok semmiféle derülést nem indokoltak, azt ma már jól tudjuk. A szakértők azonban már akkor is tudták: Klinger András már 1977-ben megírta, hogy a születések számának a közeljövőben újabb, esetleg jelentős csökkenése várható /69/. A szélesebb értelmiségi nyilvánosság előtt azonban ekkor nem Klinger, hanem a KSH akkori elnökhelyettese, Szabady Egon képviselte szinte kizárólagosan a demográfusokat /70/, s ő nem "idegesítette" efféle komor jóslatokkal a közvéleményt.

Szabady számos megnyilatkozása a demográfus kormánytanácsadói szerepét hangsúlyozza. Egyfelől kiemeli a demográfiai tudomány teljesítőképességét, problémaérzékeny voltát, azt, hogy a rendkívül bonyolult jelenségkört megfelelően képes feltárni, másfelől hangsúlyozza a kompetens demográfia jó kapcsolatát az állami szervekkel, a távlati tervezéssel. Ez azonban azt jelentette, hogy a reális tényleírás és a megalapozatlan remények és óhajok képviselete összekeveredett. Így kénytelen feltenni, hogy a politika meg fogja tudni teremteni azokat az "eszmei körülményeket", amelyek megléte esetén a családok meg fogják valósítani az általuk is ideálisnak tartott gyermekszámot, a politika voluntarista vágyálmát /71/. A jóakarató és hozzáértő tudomány és a nem kevésbé jóakarató és a hozzáértő tudást

megfelelően hasznosítani képes hatalom kölcsönös legitimálása történik meg tehát itt a népesedési kérdéssel kapcsolatban. Szabady is a kérdés végső soron való megoldottságát sugallja. Igaz ugyan, hogy az 1977-es cikkből, aki nagyon odafigyelt, kiolvashatta, hogy a születésszámok további csökkenése várható /halványan jelzi, hogy nagyrészt előrehozott szülések történtek/, de ehhez figyelem és bizonyos fokú tájékozottság kellett.

Nem arról van szó, mintha Szabady s vele a demográfusok egy része azért lett volna olyan elégedett, mert szíve mélyén nem helyeselte a pronatalista politikát /később Fekete Gyula ezt vetette többször is a szemükre/ sőt ellenkezőleg /72/.

Ez a fajta apály - amely olyan jól illett az 1972-73-ban elkezdődött kurzus utolsó éveire - nem tarthatott sokáig. Ahogy jeleztük, a népesedési folyamatok nem alakultak úgy, ahogy 1973 után sokan gondolták. Feltehetjük azonban, hogy a népesedési folyamatok megítélését körülvevő szellemi közeg megváltozásában szerepe volt annak is, hogy 1978-79-ben a politikai felső vezetés is rákényszerült annak kimondására, hogy az 1972 óta folytatott irányvonal hibás volt. Ez a lassan elinduló változás a közvéleményben régóta lappangó elégedetlenség és rosszérzés felszínre kerülését is elősegítette, a népesedési folyamatok megítélése tekintetében pedig két vonatkozásban mutatkozott meg. Ami a demográfia nyilvánosság előtti szereplését illeti, az optimizmus tűnőben volt: a szaksajtóban megfogalmazott belátások a "laikusok" előtt tett nyilatkozatokban is megjelentek, először meglehetősen ködösen és az eredményekkel "kiegyensúlyozva" /73/. Egy határozottabb változás - a közvélemény hangulatában is, a szaktudomány nyilvános önreprezentációjában is csak az évtizedfordulón kezdett kirajzolódni.

IV.

A nyolcvanas évek eleji népesedési vitahullám már egyértelműen új helyzetben indult. Nyilván jelentős tényező - erre a vitákban többen is utaltak - a lassú gazdaságpolitikai kurzusváltás, s az évtized egészét - rövid időszakoktól eltekintve - jellemző restriktív politika, amely mindenfajta szociálpolitikai, népesedéspolitikai kezdeményezést, elképzelést eleve kedvezőtlenebb helyzetbe

hoz. A másik fontos - a nyilvános szövegekben soha meg nem jelenő, de mindenki által tudott - tényező az ún. második nyilvánosság megjelenése és terjedése az évtized folyamán. Ez óhatatlanul minden megszólalást eleve radikálisabb irányba nyomott. Csakhogy ez a radikalizálódás elsősorban olyan témák vonatkozásában következett be, amelyeket a népesedés-viták csak közvetve érintettek /a gazdaság működése, a demokrácia és a politikai rendszer kérdései, az "ötvenes évek" problémája/. Mindenesetre a népesedés-vitákban kezdettől meglevő, a rendszer legitimitását érintő kérdésfeltevés így nyíltabbá válhat. Kétségtelen, hogy a nemzeti kérdés is élesebben vetődik fel /elsősorban Románia vonatkozásában/, a népesedési viták kezdettől fogva meglevő nemzeti töltése mégis csak kismértékben válik nyíltabbá. Az új helyzet legfontosabb vonása, hogy az ideológiai pluralizmus hivatalos kvázi-elismertségével az a törekvés, amely a népesedés kapcsán a népiességnek mint önálló irányzatnak a nyilvános bemutatására törekedett, a hatalom által is elfogadottabbá vált, az értelmiségi közvélemény pedig teljesen természetesnek tekinti már az irányzat létét. Mindezzel együtt persze a népesedési téma már korántsem tartozik az elsőrendűen kultiváltak közé, mert a nyilvánosan artikulálódó más álláspontok - elsősorban a folyamatosan erősödő liberális áramlat - sorban vetik fel az aktuálisabbakat.

Talán nem önkényes a változást a népesedés vonatkozásában épp 1980-hoz kötni. A Népszabadság kerekasztala 1980 májusában visszatekintve az 1973-as határozatra ugyan még annak eredményességét hangsúlyozta /74/. A szemléletváltozás - a politikai tömegkommunikációban és a demográfia nyilvános reprezentációjában - 1980 őszétől figyelhető meg. A Népszabadságban Szabó László írt a rossz hírről: újra csökken a népszaporulat. Igaz ő továbbra is a régebbi hatásos intézkedésekről beszélt, de leszögezte, hogy ezek hatása elmúlt. Azt is megtudhatta tőle az olvasó, hogy lehetőség újabb anyagi juttatásokra nincs, s a felelősségérzetünkre és a tudati ráhatásra kell hagyatkoznunk /75/. Barta Barnabás is ez év őszén a korábbinál egyértelműbben beszélt arról, hogy a vártnál hamarabb itt van az új demográfiai hullámvölgy /76/.

Nyilvánvalóan már ekkor, 1980 végén elkezdődött az 1981 nyár eleji konferencia szervezése összefüggésben azzal, hogy a szakértők szorgalmazni kezdték egy új népesedéspolitika kidolgozását.

Ezt tükrözi Klinger András 1981 márciusában írott cikke /77/. Leszögezte újra, amit már Barta is kiemelt, hogy a számításoknál rosszabbul alakult a helyzet. Megállapította, hogy a háromgyerekes családmódel, amelyet az 1973-as határozat forszírozott és Szabady is mindvégig védelmezett, megvalósíthatatlan. Jelezte, hogy az ezredfordulóra vonatkozó /a nyilvánosság előtt Szabady által képviselt/ optimista előrejelzések nem tarthatók, a népesség fogyása mindenképpen elkerülhetetlen. Az volt a véleménye /amelyet majd az ÉS vitában is hangoztatott/, hogy igen nehéz változtatni a kialakult helyzeten.

A demográfiai "szakértők" szerepének az 1980 végén - 1981 elején kezdődő korszakban való megnövekedését számokkal is lehet igazolni. Az általunk áttekintett anyagban a nem-szaksajtóban /napilapok, nem szakmai hetilapok, politikai vagy irodalmi, világnézeti folyóiratok/ 1976 és 1980 között 8 olyan cikket találtunk, amelyben a demográfiai-szociológiai establishment tagjai nyilatkoztak vagy írtak népesezési vagy azzal szorosan összefüggő kérdésekről. Ugyanez a szám 1981-1985 között 21.

1980 körül a népesedési ügyet annyi érzelemmel és indulattal képviselő írócsoport hangulata is megváltozott. Ennek első, többször hivatkozott jele volt Szerdahelyi Csongor cikke, amelyben többször is Fekete Gyulára hivatkozva a népesség alakulásával kapcsolatos gondoknak adott hangot. Kárhoztatta ezért a teljes női foglalkoztatottságot, és - a születésszabályozással kapcsolatos speciális katolikus fenntartásokat mellőzve - a nemzeti vonatkozásokat emelte ki. "A magyarság sorsa ma, mint már annyiszor a történelem folyamán, veszélyben van. Most nem külső ellenség fenyeget, hanem a belső, a bennünk levő önzés, áldozat nem vállalás és történelmi rövidlátás" /78/. Feketének magának is megváltozott a hangulata, legalábbis ezt jelezte ugyancsak júliusban közreadott interjúja /79/, majd pedig a lakótelep-kérdéssel foglalkozó 1980. őszi tokaji "írótáborban" újra teljes lendülettel bevetette magát a népesedési kérdések tárgyalásába /80/. Mindezek mögött az irodalmi közegben olyan mozgások húzódtak meg, amelyek - nyilvánosságra nem jutván - inkább csak sejthetők, mint tudhatók.

Az 1981. júniusi konferencia tehát már új helyzetben ült össze. Annak a szándéknak, hogy a konferencián a népesedési ügyben

elkötelezett írók és publicisták is részt vegyének, elvontan nézve volt értelme, hiszen mind a demográfusok, mind az "írók" egyetértettek abban, hogy a népesedési helyzet nem megnyugtató, s mindkét csoportban megvolt az a törekvés, hogy erről a politikát meggyőzzék és így cselekvésre sarkallják. Mint ismert, a látszólagos egyetértés ellenére a konferencián az "írók" nem vettek részt, sőt, éppen 1981-től számítható a "szakértők" és az "írók" nyílt összeecsapása a népesedési kérdésekben /mint láttuk, az ellentét persze már régebben lapangva megvolt/. A konferencián megfogalmazódott szakértői álláspontok /81/ tértek vissza az ES vitájában is.

A konferencián - nem mindenkinél egyforma súllyal - négy fő gondolat fogalmazódott meg:

1. Szükséges egy hosszú távú népesedéspolitikai koncepció kidolgozása /ami implikálta a kampányszerű, eseti beavatkozások kritikáját/;
2. a népesedési magatartás befolyásolása nagyon nehéz, ezért indokolt a szkepticizmus a lehetőségekkel kapcsolatban;
3. a kulturális, életmódbeli tényezőknek indokolt nagyobb szerepet tulajdonítani;
4. a gyermekszám különbözősége a családok között nagy, indokolatlan jövedelmi különbségeket eredményezett.

A konferencia maga meglehetősen széles körű nyilvánosságot kapott. A sajtóban a fő témák szelektíven jelentek meg. A Népszabadság kiemelte a közvetett ráhatások előtérbe állításának kívánatosságát /ami az adott összefüggésben persze annak a kormányzati álláspontnak a támogatását jelentette, amely a gazdasági nehézségekre hivatkozva elzárkózott újabb szociálpolitikai vagy társadalompolitikai terhek vállalásától/ és megkereste azt a néhány megjegyzést, ahol az előadók inkább kötelességszerűen valamennyire dicsérték az 1973-as határozatot. A Népszava sokkal drámaibban fogalmazott hangsúlyozva, hogy a népesedéspolitikai intézkedések nem érték el céljukat. A Magyar Hírlap és a Magyar Nemzet inkább kiegyenlítő álláspontot tükröző közle-

ményeket hozott /82/. A demográfusok 1981. nyári, fokozott tömegkommunikációs szereplését Monigl Istvánnak a Népszabadság számára adott interjúja zárja le, amely a tudomány és a tervezés közti kapcsolat erősítését emelte ki igényelve, hogy a tudomány erősebben szóljon bele a népesedéspolitika alakításába /83/.

1981 őszén robbant ki aztán az évtized "reprezentatív" népesedési vitája, amely egyértelműen tükrözi a fő szereplők attitűdjeiben beállott változásokat /84/. Ki kezdeményezte ezt a vitát? A szerkesztőségi bevezető /85/ és Zöldi azt sejteti, hogy a tetteket a szerkesztőségben, illetve a kultúrpolitikai irányításban kell keresni. Megtűntük azonban azt is, hogy nem kaptak szót azok, "akik a valóság talajjáról elrugaszkodva, a nemzethalál vízióját bontották volna ki az értelmiségi közvélemény előtt" /86/. Feltehetőleg valamifajta alkufolyamat rejlett a háttérben, s a "túlzók" kirekesztése volt a "mérsékeltek" megjelenésének a feltétele. Varga Domokos vitaindító cikke mindenestre nem az ÉS felkérésére készült, ahogy ezt Zöldi elárulja, Klinger András és Kulcsár Kálmán "helyretevő" hozzászólásai viszont igen. Egyebekben a vita alaphangját - mint már korábban is - a "népies" írók, publicisták határozták meg, s a zárszót író Száraz György is inkább nekik ad igazat. A szerkesztőség persze a szokott eszközökkel próbálta "kézben tartani" a vitát: "csupán akkor vállalkozhatunk egy-egy vitatható szemléletű írás közzetésére, ha már elkészült a válaszcikk" /87/. A vitát jól jellemzi az, hogy míg az ÉS bevezető megjegyzése a konszenzus szükségességét hangsúlyozta, addig az utolsó közlemény előtti szerkesztőségi megjegyzés már megbékélt azzal, hogy az álláspontok eltérőek: "Fontosabbnak, demokratikusabbnak tartottuk a társadalmi közhangulat manifesztálását, a javaslatok nyilvánosságra hozatalát, ha úgy tetszik: a politikai döntés előkészítését" /88/.

Az érveket a hozzászólók főbb csoportjai szerint szemügyre véve elsőnek természetesen a vitát meghatározó népies csoportot kell elemezni. Alapvető megközelítésmódjuk a hatvanas évek /vagy még korábbi korszak/ óta nem változott: a népesedés kérdése egy nemzeti és erkölcsi jellegű modernitás-kritika részét képezi. A születés-szám-csökkenést a hagyományos társadalmak és az azokra jellemző életformák felbomlásával kapcsolják össze - vagyis e vonatkozásban rendkívül széles, átfogó oktulajdonítást találunk, aminek az általában vett helyességével aligha lehet vitatkozni - a változás értelmezé-

sével és értékelésével annál inkább, ahogy ezt szokásosan, lassan egy évszázada sokan meg is teszik. Később érintendő okokból a két tradicionális főszereplő, Varga Domokos és Fekete Gyula érvrendszerében ez a motívum kicsit a felszín alá szorul, de el nem tűnik, másoknál viszont manifeszt módon megjelenik. Páskándi Géza pl. aki a népesedési bajokat a "tudat" alakulásához köti, az individualizmus előretörését, az egyéni "fenség" kultuszát, a hedonikus örömök hajszolását kárhoztatja, és persze a női emancipációt is /89/. Hatvani Dániel a hatvanas évektől kialakult viszonylagos jómódot teszi felelőssé, az anyagi javak megszerzése iránti vágyat, a túl nagy életnívó-igényeket. "Be kell látnunk, hogy az errefelé lakó - a legutóbbi évtizedekig paraszti illetőségű - népeknek nem áll jól a fogyasztói társadalom." Függetlenedni akar ezért "az ABC áruházak Molochjaitól", ideálként a "saját szükségletet közvetlenül kielégítő termelésre berendezkedett" családot tekintve /90/. Molnár Zoltán "a természetes /valamilyen társadalmi morált hordozó/ közösségek" szétszaggatását tartja oknak /91/. Buda Ferenc így ír: "Nagy baj, hogy a szocializmus tömegméreteken tenyészt ki az önfenntartó és élvező ösztön határán rövidre záruló önzés mintapéldányait. Mi hát az az emberi minőség, amely a mi társadalmi rendszerünket egyéb társadalmi rendszerektől megkülönbözteti?" /92/.

Ugyanez a tradicionális, családi közösség jelenik meg mint elveszett ideál Varga Domokosnál a régi "gyerektoparadicsom" idillikus rajzában, a régi paraszti, munka- és lakóhelyet integráló világ és az "önnön fiait elemésztő" nagyváros szembenállításában /93/, Fekete Gyulánál a termelés- és fogyasztásközpontú család régről ismerős, a fogyasztást leértékelő /a külföldi turizmust, a szeszforgalmat, a főlős költségek felemlegető - s mint más írásaiból tudjuk, mindezt a szabad vagy szabados szexualitással együtt mélyen elítélő/ ellentétbeállításával, az "át nem gondolt emancipáció", az antianya-feminizmus kárhoztatásában /94/. A fogyasztásellenesség, az "erőn felüli" szerzés kényszerének elítélése így vezet az aszketikus, "spártai" nevelési ideálhoz és a modern puhányság pellengérré állításához, "a túlzott védettségben felnövő, a csaknem mindent készen megkapó, küzdelemre képtelen "fiatalok" veszedelmes többségbe kerüléséből eredő veszélyek felrajzolásához /95/.

Teljesen megszokott módon ez a hagyományközpontú, közösség-

elvé és antiindividualista, fogyasztásellenes gondolatvilág a népese-
dés és a nemzet kérdését magától értetődően kapcsolja össze /annyira,
hogy van aki nem is érzi szükségesnek ezt még külön is kiemelni/.
Az egyéni tudatossággal szemben a nemzeti-közösségi tudatosság igen-
is fontos. "Nem kedvez a szaporulatnak az sem, ha egy nemzet bizalma
- akár a vereségektől, akár valamilyen érdekből - megrendül önmagá-
ban" /96/. Tudjuk, hogy ez a megfogalmazás - többféle és az idézett-
nél szókimondóbb változatban - mennyire népszerű értelmiségi közvé-
leményünkben, ezért elég rá csak utalni: "egy nép addig él, ameddig
élni akar" /97/. A népesedés kérdése így univerzálissá válik, ezért
is fordít Fekete azok ellen, akik közömbösek, átfogó vádat: "nem ér-
dekli őket a távolabbi jövő, sem úgy, mint a nemzeté, sem úgy, mint
a népé, sem úgy, mint a szocializmusé" /98/.

Fontos azonban megfigyelnünk, hogy a népesedési vitáknak
ehhez a mondhatni teljesen hagyományos eleméhez a nyolcvanas években
a korábbiaknál erősebben társul egy másik mozzanat. Varga Domokos
már vitaindító cikkében világossá tette, hogy amiről szó van, az a
hatalmi-politikai mezőbe tartozik, döntések, elhatározások kérdése,
épp ezért a népesedési kérdésben helyénvaló politikai felelősségről
beszélni. Az eszmecsere azért szükséges - mondta -, hogy "minél tá-
jékozottabb és érettebb közvélemény fogadja a hozandó újabb határo-
zatokat, amelyeknek természetesen szintén minél érettebbeknek kell
lenniük, a lehető legkörültekintőbbnek és előrelátóbbnak" /99/. Ebben
a logikában mozogva a cikk II. részében felsorolt számtalan bajt /a
lakáskérdéstől a kétütemű motorokig/ "át nem gondolt, helytelen pri-
orításoknak" tulajdonítja, s ezért követeli a cikkében kifejtett
igazságok "hivatalos elismerését, elfogadását, társadalmi normává
tételét" /100/. Fekete Gyula - Kulcsár Kálmánnal vitatkozva - egyér-
telműen le is szögezi a 11. "tételben": "Holott - tervezett társada-
lom lévén - az eredendő okok is valamilyen döntésekben, intézkedések-
ben gyökereznek, idők múltán pedig a már kiáltóan szükséges korrekci-
ók elmulasztása szintén az okokat szaporítja. Ahogy telnek az évti-
zedek, úgy veszti el minden alapját a felelősség áthárítása társadal-
munk egészére" /101/. Ez a számonkérő és hatalmi döntést kívánó moz-
zanat más cikkekben is megjelenik, így pl. Buda Ferencnél és mások-
nál /102/.

Hogy itt a népesedés kérdése kapcsán a hatalom legitimitásának a kétségbevonásáról volt szó, az minden, csak kevésbé is tájékozott olvasó számára már akkor is világos kellett hogy legyen, ma pedig, az évtized végéről visszatekintve, szinte szelídnék és félnéknék is tűnik Varga és Fekete eljárása. Az előzményekhez képest azonban a változás szembeötlő. A születésszám csökkenésével kapcsolatos oktulajdonítás ebben - a népies csoportban számszerűleg nem, de befolyás tekintetében domináló - beszédmódban jellegzetesen szűk, hiszen egy látszatra /e látszatra rövidesen kitérünk/ jól körülhatárolt, jól azonosítható csoport szándékainak tulajdonítják a meglévő bajokat. Ez a fajta oktulajdonítás jellegzetesen szembenáll azzal az egész népies csoportra jellemző eljárással, aminek Varga Domokos első cikke a legjellegzetesebb példája, hogy a népesedési problémákat a lehető legszélesebb tematikus mezőben helyezik el, ahol a lakáskérdéstől a Trabantok behozataláig minden összefügg a születésszámok csökkenésével. Van azonban a legitimitás megvonásának egy másik vonása, ami elkülöníti ezt a beszédmódot az évtized második felében megerősödött liberális megközelítéstől, ennek a kritikának normatív alapja még mindig a beavatkozásra, a társadalmi viszonyok módosítására képes hatalom képzelete. Nem azt vonja kétségbe, hogy helyes-e a társadalom központi irányítása, hanem azt, hogy helyesen, jó szellemben irányítják-e a társadalmat. Ebben a vonatkozásban ezért lényeges a különbség egyfelől Varga és Fekete, másfelől Páskándi vagy Hatvani között. Az utóbbiak modernitás-kritikája sokkal következetesebb, ezért a hatalmi beavatkozást nem tarthatják orvosságnak, hiszen - tudják vagy sejtik - hogy maga ez a hite szerint mindenre képes hatalom is a modernitás terméke. Ezért tüzi ki célul Páskándi a "népszaporulat igazi okainak" keresését, ezért véli úgy Hatvani, hogy ha a baj ilyen nagy, "legcélszerűbb" a gyökerek tájékán keresgélni /103/.

Csak röviden kell kitérni a vita alapirányát megadó Varga Domokos-cikkek és Fekete írása tartalmi jellegzetességeire. Megnéztük, hogy e négy cikkben milyen típusú politikai cselekvésre utalnak. A három cikkben összesen 85 olyan cselekvés és tevékenység fordul elő, amelynek politikai connotációja van. Ezek közül csak 16 olyan van, amelynek nincs hierarchikus connotációja, ilyenek például a pozitív értékeléssel szereplő viták, a nyilvánosság működése, az állampolgári segítőkészség felszabadítása, a nemzeti közszellem javítása, a nemzeti tudat kialakítása, illetve erősítése. A tevékenység-

gek, cselekvések túlnyomó részben állami, hivatali szabályozást, elosztást implicálnak /jövedelem-átcsoportosítás, jövedelmi adórendszer módosítása, gyermektelenségi adó bevezetése stb./. Sok a pozitív /ti. amennyiben a meghozandó rendszabályokra utalnak/ és a negatív /amikor a mulasztásokról, helytelen dotációkról, prioritásokról, a negatív településpolitikáról esik szó/ utalás az intézkedésekre, határozatokra, tiltásokra. Mondhatjuk, hogy a három cikk realiztikus képet ad a magyarországi politikai rendszerről, csak hogy ez a hierarchikus, utasításközpontú etatista politikaszemlélet a kívánatos irányok és eljárások felvázolásában is dominál.

Megvizsgálva a cikkekben szereplő csoportokat a következő képet kapjuk: az "elmulasztott döntéseknek" többnyire nincs alanyuk, azaz alkalmazkodva a fél-nyilvánosság konvencióihoz a számonkérés konkretizálatlan marad a szöveg manifeszt szintjén /az olvasás során mindenki kiegészítheti a számonkérést azoknak a megnevezésével, akik a mulasztásokért felelősek/. A manifeszt szövegben nagyon feltűnő a bünbakképzés és a stigmatizálás mechanizmusa. A pozitív csoporttal /a gyerekre vágyók, a gyereket nevelő családok, a többgyerekes családok, a gyesen lévő kismamák, a falusi nevelőszülők /Varga/, a gyereket nevelő anyák, az aránytalanul nagy terhet viselő családok, a többgyerek után vágyódó nők, a háromgyerekes anyák /Fekete// szemben megjelennek a gyerekek iránt ellenséges indulatúak, a gyerek nem vállalása miatt jómódúak, a gyerekeknevelést szolgáló jövedelmrészt eltulajdonítók /Varga/, az antianyák, a jövőt kizsákmányolók, a gyermektelének, a nem szülő diplomás nők /Fekete/. A tények ismeretében, de egyszerű mindennapi tapasztalataink alapján is teljesen irreális csoportképzésről van szó /hiszen az emberek jelentékeny része ilyen vagy olyan okból besorolhatja magát az első, pozitív csoportba, a negatívok közé viszont mindig csak a másik tartozhat, ki fogadná el, hogy ellenséges indulatú a gyerekekkel szemben?/, de e csoportosítás megengedi, hogy minden felháborodásra és elégedetlenségre okot adó jelenségért /így elsősorban a jövedelmi egyenlőtlenségért/ a felelősséget ki lehessen valakire vetíteni.

A csoportképzés másik jellegzetes vonása a stigmatizált csoportok kialakítása és kimutatása. Ezek részben fenyegetőek, részben megvetésre méltóak, mint a cigányok, akik gyorsan szaporodnak /ezért fenyegetőek/ és lumpenek, "értéktelenek" /ezért megvetésre méltóak/.

tóak/. A cigánykérdés az egész vitát végigkíséri, noha nagyon kevés-
szer nevezik őket néven, inkább kódszavakkal élnek /legalacsonyabb
iskolai végzettségűek, lumpenek, akik közt a nyomor és züllés tényé-
szik stb./. A megvetett csoportok száma egyébként igen nagy: ilyenek
a terheltek, a csökkent értelmi képességűek, a mámorokba menekülők,
a másik oldalon a "célgyerekek", az erőfeszítésre képtelenek, a mun-
kás életre nem neveltek. Fenyegető csoportként jelennek meg természe-
tesen az idegenek /legerősebben Varga első cikkében/: az "Othellok",
a tengerentúliak és mindig - ritkán kimondva, de célzásokkal mindig
kijelölve - a románok.

Egy sajátos, "politika előtti" politika képét kapjuk itt,
egy olyanét, ahol a felsőség szava dönt, s ahol ezért a dolgok álla-
pota azon fordul meg, hogy a felelősség "jó"-e /világos, hogy az ek-
kor domináns vélemény szerint a felsőség alapvetően nem jó, s ebben
látják a baj fő okát/. A politika szereplői morális, érzelmi kritéri-
umok szerint képzett, mozgósíthatatlan és politikailag "még nem szó-
lítható" csoportok. E politikakép szerzői a rendezett viszonyok közt
élő, két-, háromgyerekes, közepes iskolázottságú középréteget tartják
ideálnak, és a réteg sejthető vágyainak és indulatainak megszólalta-
tására vállalkoznak.

A vitában a Varga és Fekete által képviselt "vonalat"
tartjuk a meghatározónak, ez az, amely a folyamatosságot a korábbi
vitákkal megadja, de érdemes figyelni arra, hogy vannak olyanok,
akik értékrendjüket tekintve messzemenően egyetértenek velük, de bi-
zonyos és az értelmezés szempontjából nem másodlagos jellegzetességek
tekintetében mégis különböznek tőlük. Szabó A.Ferenc a legmarkánsabb
közülük. Lényeges vonásokban egyetért Vargával és Feketével, erőtél-
jes pronatalista politikát sürget, elítéli "a felszínen vonzó modern-
nek tetsző életmódot", fontosnak tartja a nemzeti szempontot a kérdés
megítélésében, a demográfusok véleményével szemben fenntartások nél-
kül pozitívan ítéli az 1973-as határozatot /104/. Nem üt el a publi-
cisták érvelésétől az sem, hogy célzatosságaival a /ma már tudjuk,
nagyon is tétova/ politikai reformirányzatot, a "hetvenes években ha-
zánkban uralkodóvá váló közgazdasági szemléletet", a népesedéspoliti-
ka szembekerülését a "közvetlen gazdasági érdekekkel" /105/, teszi fe-
lelőssé a népesedési bajokért. Bírálja viszont Vargát, aki bemutatta,
hogy életünk minden "parcellája" összefügg a népesedési kérdéssel,

- ami persze igaz, de "nem biztos, hogy szerencsés a kérdés ilyen felvetése, mert elvonja a figyelmet a konkrét népesedési problémákról" /106/. Ő is lényegében ugyanazon állami rendszabályokat követeli, mint Varga vagy Fekete, de tematikusan le akarja szűkíteni a kérdést /lényegében a gazdaságpolitika és a népesedéspolitika ütközésére/.

Hasonlóan érvelnek mások is, akik az alapkérdésekben egyetértenek Vargával és Feketével. Így Kováts Zoltán /107/ a KSH által kiadott prognózisokra összpontosítja a figyelmét, azokat veti el, mint amelyek optimizmusukkal elfedik, ezáltal növelik a bajt és határozott anyagi-gazdasági intézkedéseket követel. Rétvári László /108/ az íróasztaloknál született országot megváltó települési terveket hibáztatja. A tematikus szűkítés jellegzetesen elkülöníti ezt a csoportot, amely nem véletlenül különféle "szakértőkből", egyetemi emberekből tevődik össze. Mint majd még visszatérünk rá, ez a foglalkozási különbség nem lényegtelen a téma artikulálása szempontjából.

A "népies" érvelésnek tehát lényegében három variánsával találkoztunk: egyfelől azok, akiknél egy széles modernitás-kritika jelenik meg, az erőteljes etatista beavatkozás követelménye ugyanakkor hiányzik /legtisztábban Páskándi/, másrészt azok, akiknél e két mozzanat együtt jelentkezik /Varga és Fekete/, végül azok, akiknél e népies modernitás-kritika tematikusan szűkebb, körülhatároltabb, ugyanakkor az erőteljes állami rendszabályok követelése /a mögöttes meghúzó oksági feltevésekkel/ erőteljes /az utóbb elemzett "népies szakértők"/.

A nyolcvanas évek vitáit elkülöníti a megelőző időszakoktól az, hogy bennük közvetlenül is részt vesznek a "szakértők", akiket - mint láttuk - közvetlenül is "provokálnak". Tudjuk, hogy ez a részvétel közvetlenül az ÉS szerkesztőségének az ösztönzésére történt /109/, de az 1981. nyári konferencia is feltételezte már, hogy szükség van az "írók" és a demográfia szakértőinek a párbeszédére. Kulcsár Kálmán és Klinger András felkérésre írt hozzászólásai a konferencián elhangzott referátumok szövegvariánsai. E hozzászólásokat eleve sajátos helyzetbe hozta az, hogy ők voltak hivatva ellensúlyozni azt a számon kérő, legitimitás-megvonó megközelítést, ami Varga cikkét tulajdonképpen jellemezte, így a hivatalosság képviselőinek szerepébe kerültek, ami egyáltalán nem volt kellemes.

A népesedéssel kapcsolatos alapértékelést, ti. hogy a születésszám csökkenése "rossz" és pronatalista népesedéspolitika kellenne, nem vonják kétségbe, inkább azt hangsúlyozzák, hogy ennek megvalósítása nem gyorsan megoldható feladat. Klinger András pl. ezt írja: "Rendkívül nehéz ... normatív koncepciók felülről való megváltoztatása." "Nincs a világnak olyan országa, ahol a termékenység alakulását tartósan, az emberek akarata ellenére befolyásolni lehetett volna" /110/.

Kulcsár Kálmán is ezt a "szkeptikus" beállítottságot képviselte. A demográfusoktól vette át azt az érvet, hogy a népesedési folyamatok nem monokauzálisak, ennél fogva egyes intézkedésektől nem is várható gyökeres fordulat, mert igazság szerint nem is lehet tudni, hogy hol kell beavatkozni /111/. Az összefüggések nem teljeskörű ismerete miatt óvatosnak kell lennünk, mondja. Így bár a társadalmi bajok regisztrálása tekintetében véleménye sokszor egyezik az "írókéval" /a területfejlesztési koncepció ellentmondásai, a női munkavállalásból származó következmények, a gyermeknevelési terhek megosztásával kapcsolatos nehézségek/, megközelítésében velük rokon az a fel fogása is, hogy a nemzeti megmaradás követelménye a szervezetek általános túlélési törekvéséből ered, végül is a lényegét illetően mégis szembekerül velük.

Fekete épp ezt a szkepticizmust utasítja el a szakemberi reagálásokban: "...ma épp hogy a szakemberek és számítógépeik a borulatóak, a spontaneitásra hagyatkozva ez és ez várható a számok rideg törvényei szerint. Mi laikusok, sokan, Varga Domokossal együtt, teli vagyunk optimizmussal, ezt a pusztító gyorsuló fogyást még le is lehet fékezni, nagyobb távlatokban akár megállítani is lehet" /112/. Az egyetértést a pronatalista politika szükségességében ellensúlyozza az, hogy e szakértők nem voltak hajlandók belemenni abba a legitimáció-megvonás "játékba", amely az egész vita látens tétje volt.

Tamás Pál és Ferge Zsuzsa tudatosan egy sokkal kevésbé "tudományos" stratégiát választottak. Ferge nem tényekre, hanem értékekre hivatkozott. A jobb vagy rosszabb élet kérdését vetette fel, a tolerancia, a sokféleség értékét hangsúlyozta. Számára a népesedés kérdése nem a nemzeti lét kérdése, hanem az emberi lehetőségeké. "A nemzethalál ilyen értelemben előrevetített képe olyan történelmi tor-

zítás, amelytől fölösleges félni. Legalábbis attól sokkal jobban kel-
lene félni, hogy nem olyan társadalmat akarunk, amelyben jó élni, ha-
nem olyant, amelyben sokan élünk. A társadalmi értékek szegényessége
veszélyesebb vákuum, mint a demográfiai" /113/.

Tamás Pál formailag is hozzászólást ír, és Fergéhez képest
egyértelműbben hangsúlyozza, hogy tudományos kompetencia birtokában
nyilatkozik. Ő is kiemeli, hogy alkalmazható eszközeink tényleges
hatásaival nem vagyunk tisztában, ezért az intézkedések gyakran nem
kívánt eredményekhez vezethetnek. Hozzáteszi azonban, egyáltalán nem
biztos, hogy a népesedési helyzet annyira nyugtalanító, ahogy a vita
más résztvevői ezt egybehangzóan állították: "tisztázni kell, hogy a
csökkenés /az arra következő népességstabilizációval együtt/ egyér-
telműen csak a 'Rossz', sőt a 'Legfőbb Rossz' kategóriáiban kezelendő-e?"
/114/.

Tamás azonban megtöri azt a hallgatóságos konszenzust is,
amely a népesedési kérdést elsődleges nemzeti kérdéssé avatta. A tár-
sadalmpolitika és a nemzeti lét közötti szellemi árukapcsolás sze-
rinte jogosulatlan. Ezzel átlépett arra a területre, amelyen a népi-
esség legalapvetőbb téma-artikulációja megfogalmazódott. Ezt tartjuk
lényegesnek, hiszen ezzel a népesedési kérdést ugyanúgy egy szélesebb
közéleti mezőben helyezte el, mint a népiesek, ha más előjelekkel is.

Ezek a hozzászólások a vita egyik alapvető mélyrétegét
érintették, s rákérdeztek a népesedési kérdésben fennálló pronatalis-
ta konszenzus helyességére. Az érvelés hatékonyságát az adott kontex-
tusban kétségtelenül gyengítette, hogy ami az értékeket illeti,
Miskolczi Miklós frivol hozzászólása hasonlóakat képviselt /115/.
Márpedig e hozzászólás botránykővé vált, s így a komoly és érvelő
álláspontot is ellehetetlenítette. Az alapprobléma azonban nem ez
volt. Ferge és Tamás ugyan sikeresen érveltek a népies álláspont alap-
vető, megkérdőjelezetlen értékfeltevéseinek helyessége ellen, de ez-
zel tulajdonképpen egy másik fontos mozzanatot is kikapcsoltak. A vi-
ta egyik tétje a legitimitás-megvonás volt, s a két szociológus érve-
lése semmiképpen sem arra irányult, hogy megmentse a hatalom legiti-
mitását. De ha egyszer kétségbevonták a népességgyarapodás alapérték
voltát, akkor a legfőbb hatalom elleni érvet számolták fel. A vitának
több rejtett rétege volt, rengeteg ki nem mondott feltevéssel élt, s

ezért a racionalizáló stratégiák, amelyek igyekeznek feltárni és kibontani a rejtett előfeltevéseket, hátrányos helyzetbe kerültek, mert manőverezési lehetőségeik beszűkültek.

Ebből ered a vita egyik furcsasága. Nyilvánvaló, hogy a vitázó felek nem egyeztek meg, a nézetkülönbségek megmaradtak. A naív szemlélő ezen csodálkozhat, hiszen ami számára a legfontosabb kérdésnek tűnt, az tí., hogy a gyermekes családok szociálpolitikai támogatásának adott rendszere elégtelen, és hogy e téren átfogó intézkedésekre van szükség, ebben mindenki egyetértett. /A naív olvasó számára az sem tűnt lényegesnek, hogy ezt egy speciális népesedéspolitikai vagy egy általánosabb szociálpolitikai "csomag" keretében valósítják meg, bár ennek tényleg van bizonyos gyakorlati jelentősége./ Ez a szemlélő azért naív, mert a vitának ezt a többrétegűségét hagyta figyelmen kívül, azt, hogy talán nemcsak vagy nem elsősorban a népesedés a tét.

Száraz György "vitazáró helyett" született írása természetesen úgy tett, mintha ez lett volna a legfőbb tét: Megerősítette, hogy lám milyen jó, hogy vannak bizonyos evidenciák, amelyek tekintetében konszenzus áll fenn, hogy a születésszámok csökkenése aggasztó, és hogy valamit tenni kell. A cikk terjedelmének majdnem felét foglalja el egy elsősorban Fekete által kedvelt téma variálása, a női emancipáció túlzásainak a bírálata. S miután így hosszasan igazat adott a népies szerzőknek, egyszerre szembefordul legitimitásmegvonó stratégiájukkal: "A közöny és értetlenség felháborít; félek viszont a féltés túlzásaitól.... Azt hiszem, nincs ellentét felelős vezetők és ugyancsak felelős vezetettek között abban, hogy a születésszám csökkenése nem speciális magyar katasztrófa, hanem a fejlődés bizonyos fokán csakugyan általános jelenség..."/116/. Száraz tehát nagyonis ráérezett a vita többszintűségére, és ügyesen ezt használta ki, a felszínen kifejezte egyetértését a domináns pronatalista értékrenddel és bizonyos nyíltan vallott népies értékekkel, hogy aztán zárásként az alapvető latens /vagy félig latens/ népies célt dezavualja, felhasználva a demográfus szakértők tekintélyét /akiket egyébként a cikk indító részében alaposan kritizált/.

A nyolcvanas évek első felében a demográfusok és szociológusok természetesen újra és újra visszautalnak a 81-82-es vitára, s

ezekben az utalások olykor mintha valamiféle sértettséget, kellemetlen érintettséget tükröznének; kimutatják: a demográfiai szaktudomány előbb és határozottabban mutatott rá a bajokra, mint a laikus közvélemény /117/, ezért - mint Andorka mondja - "Nem kampányszerűen felángoló szenvedélyes vitákra van tehát szükség, hanem állandó figyelemre, a problémák széles körű tudatosítására, valamint az okok és megoldási lehetőségek alapos tudományos kutatására" /118/.

Sokszor beszélnek /1984 előtt mint követelményről, azután mint eredményről/ a távlati népesedéspolitikai koncepció szükségességéről /119/, ami természetesen az 1984. szeptemberi kormányhatározat előzetes, illetve utólagos legitimációja is, annak ellenére, hogy a demográfus szakértők korántsem azonosulnak annyira a kormányzati-politikai szempontokkal, mint a hetvenes években, s körükben egyre inkább hangot adnak a szakmai-tudományos autonómia iránti igényüknek.

A nyolcvanas években nem ismétlődött meg a hetvenes években megfigyelhető minta. Az 1984-es határozatot követően nem ültek el ugyanúgy az indulatok, mint a hetvenes években. Kézenfekvő, hogy ennek egyik oka: ezt a határozatot nem követte a születésszámoknak semmiféle látványos emelkedése. De feltehetőleg közrejátszott az is, hogy az a szellemi környezet, amelyben a népesedési viták zajlanak, alaposan megváltozott az évtized közepére. A társadalomkritikai, kritikai politikai érvelés, gondolkodás jelentős mértékben teret nyert, megerősödött a "második nyilvánosság". Nemcsak a szamizdat sajtó bővült ki mind a kiadványok száma, mind olvasóközönségük tekintetében, hanem több olyan politikai jelentőséggel bíró tanácskozás is létrejött, ahol a népesedési kérdést számon tartó népies irányzat erőteljesen képviseltette magát /és nemcsak Fekete Gyulával, hanem az összehasonlíthatatlanul nagyobb tekintélyű, de a népesedési kérdésben nyilvánosan meg nem szólaló vagy szólalható Csoóriával/. Ennek egyik következménye az volt, hogy a hatalom legitimitásának kérdését már nem kellett és lehetett olyan kerülő úton felvetni, mint az még 1981-ben is történt. Másfelől a népesedéspolitika alkalmatlanná is vált arra, hogy a segítségével legitimitási nyereségekre lehessen szert tenni. Fokozódott a hatalommal szembeni bizalmatlanság szinte minden értelmiségi csoportban, így a népesedési deficit a kritikák és szemrehányások egyik állandó mozzanata maradt ugyanakkor, amikor már nem volt alkalmas az indulatok olyan fókuszba gyűjtésére, mint még az évtized elején is.

Az indulatok sistergését mutatta az 1983. őszi tokaji író-tábor is, ahol Varga Domokos is, Fekete is elsősorban a szerintük a közvélekedést károsan vagy bűnösen befolyásoló szakértői nézetek ellen hadakozott /120/, de az ekkor már nagyon hangos reformszándék ellen is megfogalmazódik az aszketikus, antimodernista ellenvetés. Fekete Gyula szerint az alacsony születésszámok következtében a jövő kizsákmányolása folyik a zsákutcába jutott polgári civilizációban, s mi "nagyon sok tekintetben mintát vettünk erről a pusztuló, atomizálódó polgári civilizációról" /121/.

A megjegyzések, oldalvágások formájában állandóan számon tartott kérdésben 1956-ban robbant ki újra egy vita, figyelemreméltó körülmények közt. A nyolcvanas évek első felében elsősorban a demográfusok kísérletet tettek arra, hogy a népesséssel egyenrangú témaként felvessék a halálozás problémáját /122/.

Minthogy a halandóság Magyarországon tényleg romlott, azt lehetne mondani, hogy ez tényleg alkalmas a megmerevedett frontok fellazítására, egy valóban fontos közösen megoldandó kérdést jelöltek itt ki, s minthogy az ország lélekszámának annyit emlegetett fogyása részben a várható élettartam csökkenéséből adódott, a nemzet sorsáért aggódók csak egyetérthetnek a felelős szakemberekkel abban, hogy ez tényleg sürgető gond. Nem így történt. Az egyik, a fent idézett sorba tartozó interjú - az újságíró egyik nem egészen szerencsésen fogalmazott kérdése miatt is - kiváltotta Fekete Gyula haragját, aki a meginterjúvoltat is élesen megtámadta /123/. A vita egyértelműen dokumentálta, hogy az a kísérlet, hogy egy új és szakmai szempontból feltétlenül indokolt témát vezessenek be, kudarcot vallott. A népesség-téma hivatott hirdetői szerint lényegében születésszám-téma, s ebben a makacsságban, ahogy a halandóság növekedését vonakodnak azonos rangú nemzeti kérdésként kezelni, a népies gondolkodásúak egyik fontos és megfejtendő előfeltevése mutatkozik meg.

A nyolcvanas években a korábbi időszakokhoz képest sokkal erőteljesebb és nyilvánvalóbb a "szakértőkkel", demográfusokkal szembeni ellenszenv az "írók" részéről. Ennek dokumentumait már láttuk /124/. Ez a bizalmatlanság ugyanakkor jelentkezett, amikor e szakértők maguk a korábbinál nagyobb erőfeszítéseket tettek a saját álláspontjuknak a közvélemény elé tárására, és amikor, nem függetlenül a

más szakmák körében végbemenő folyamatoktól, maguk is egyre kritikusabbak lettek a politikai elittel, a hatalom képviselőivel szemben.

A nyolcvanas évek első felének eseményeit áttekintve szembevetendő a vita irracionalitása, az előfeltevések, rejtett motívumok, nem manifesztálódott álláspontok szerepe. Mindez épp abban az időszakban, amikor a magyar szellemi élet egyre több zárójelet oldott fel, egyre több tabut vetett el. E vonás nyilván magyarázatra szorul, s ehhez rendszeresen át kell tekintenünk a már megismert álláspontok szerkezetét, az érvelési stratégiákat.

V.

Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, fontosnak tartottuk a témák megkonstruálását, a témák összekapcsolását. Az elemzett vitákat úgy értelmezhetjük, mint a téma megkonstruálásáért folytatott nyilvános harcot, ahol a szereplők saját témakonstrukciójuk legitimitásának elismeréséért küzdenek, s a legitimként elismert kapcsolódásokat a későbbiekben erőforrásként hasznosítják /így a hatvanas években már kész eredményként vehették át a népiesek elődeiktől a népesedési kérdések és a nemzeti problematika szoros összefonódását az értelmiségi közgondolkodásban/.

Az egész vita megszerveződésében roppant szerepet játszott az a tényező, hogy meglehetősen széles körben konszenzus uralkodott abban a kérdésben, hogy szükséges a születési arányszámok emelkedésére vezető politika folytatása. Ez a pronatalista alapkonszenzus számos vonatkozásban megkönnyítette a népesedési ügy "laikus" képviselőinek a dolgát, és eleve defenzív állásba szorította azokat, akik a következtetéseikkel nem értettek egyet.

A témakezelésben - tapasztaltuk - a vita szereplői közt lényeges különbségek voltak. Első megközelítésben a "széles" és "szűk" témakezelés válik el. A "széles" mód jellemző a népiességre, amely, mint láttuk, a népesedési kérdést szinte minden lényeges közéleti kérdéssel és magánbajjal összekapcsolta. A "széles" mód első látásra kapcsolódik a mindennapok témakezelő gyakorlatához, mintha azt vinné át a nyilvános érvelés közegébe. A publicistát az jogosítja fel az ily módon való érvelésre, hogy magára vállalja a köznapok

gondjainak nyilvános képviselőjét. A "kisember" szempontjait fogja érvényesíteni, mintegy a kisemberi lét specialistája lesz. Ennek a "széles" témakezelésnek lényeges szerepe van az elmúlt harminc év nyilvánosságában, ez teszi lehetővé ugyanis, hogy a "mindenki" által érzett magánbajok kapcsolódhassanak a közügyekhez, amelyek egyébként mérhetetlen távolságra lebegnek a partikuláris lét felett. Más módja ugyanis a magánbajok transzformálásának nincsen, vagy csak nagyon töredékesen van meg /ez még akkor is nagyjából változatlanul igaz, ha a hangoztatása ma már a könyökünkön jön ki/. Fontos ugyanakkor, hogy a "kisember" érezze, hogy magánbajai nem egyéni sérelmek és személyes szerencsétlenségek, mert csak így tud a világában valamelyes rendet teremteni. E túlnyomóan "népies" publicisztika ezt az "értelemadást" teszi számára lehetővé, amikor megmutatja neki, hogy lakásproblémája nem egyéni ügyetlenségének a következménye, hanem egy "össztársadalmi" sőt "nemzeti" gond része. A "széles" témakezelés így a modern korszak minden populista politikáját és ideológiáját jellemző, az intézményeken átnyúló vagy azokat helyettesítő stratégia része. A népiességben gazdag hagyománya van ennek a megközelítésnek. Képviselői már a két háború között is úgy léptek fel, mint ennek a társadalmi régióknak a hivatott szószólói. Elvetve a szűk, az esztétikum terére visszahúzódó irodalmár magatartást a nemzet lelkiismereteként kívántak működni, publicistaként vagy szociográfusként. A mai népiesség nagyon tudatosan használja fel ezt a felhalmozott erkölcsi tőkét, s épp az elemzett vitafolyamatban - a dolog természetéből adódóan - sokat hivatkozik is rá.

Látható tehát, hogy a népies érvelés egyik erőforrása - az általános, pronatalista konszenzuson túl - az, hogy mozgósítani tudta mindvégig ezt a lappangó igényt a világ értelmessé tételére. Ezt pedig csak azért tehetette meg, mert egyrészt maximálisan tapadni igyekezett az átélhető mindennapi valósághoz, másfelől deklaráltan a fennálló és a magánbajokat közüggé transzformálni nem képes intézményeket /így az intézményesült tudományt is/ megkerülni törekedett.

Az a nem-népies, bizonyos elemeiben liberális-urbánus, bizonyos elemeiben hagyományosan szocialista elemeket hordozó álláspont, amelynek képviselői mindhárom vitában feltűnnek, de irányzattá nem tudnak formálódni /Máriássy, Pálffy, Vámos, Turgeny, Szemes, Miskolczi, bizonyos értelemben Vági, Tamás és Ferge is/, nemcsak

azért nem számíthatnak sikerre, mert szemben állnak az uralkodó pro-natalista konszenzussal, hanem azért sem, mert ezt a transzformációt nem képesek véghezvinni, hiszen a liberális és a régi, mozgalmi szocialista gondolatvilág is abban a feltevésben szerveződött meg és artikulálódott, hogy megvannak a magánbajok közügyé formálásának az intézményei /a nyilvánosság, a polgári egyesülési lehetőségek, illetve maga a mozgalom/, ezért a közügyekről kell beszélni.

A konstrukció és témakapcsolás "szűk" módja azt jelenti, hogy a tematikus kapcsolódások körét tudatosan korlátozzák, hogy tudatosan csak bizonyos "megengedhető", "racionális" vagy "hozzáférhető" összefüggéseket vesznek szemügyre, s az ellenkező eljárást dif-famálják. Könnyen gondolhatnánk azt, hogy a szakértőket a laikusokkal szemben az jellemzi, hogy a problémát úgymond szélesebb összefüggéseiben, komplexebben, "teljes bonyolultságában" tárják fel. A vizsgált vita világos példája annak, hogy ez nem így van. A "szakértő" valójában szándékosan leszűkíti érdeklődését, s csak ezen a mesterségesen leszűkített, a köznapi problémakezeléshez képest elszegényített, leegyszerűsített területen igaz ama, valójában nagyon is speciális értelmű komplexitás.

Valamilyen értelemben persze a "szakértő" is "szélesen", ti. komplex módon érvel, ugyanis a "szélességnek" két különböző dimenziója van. Ez világosan kiderül, ha olyan "köztes" figurákat veszünk szemügyre, mint pl. Szabó A. Ferenc, aki szakértő kíván lenni, ugyanakkor értékei és a vitában játszott szerepe szerint a népies írókhoz áll közel. Ő ugyanis nem él a témakezelés népies módjával, de ami a születések visszaesését előidéző okokat illeti, ugyanolyan rövidrezárt és közvetlen oktulajdonítással él, mint Fekete Gyula. Vele szemben a demográfus szakértők többsége oktulajdonításaiban nagyon komplex. Ez a különbség nagyon erősen kiugrik megfigyelt vitáinkban, mert már indulásuknál nagyon erősen politikaorientált vitákról volt szó, ahol tehát bizonyos döntések szükségességéről, feleslegességéről, a döntések sikereinek az esélyeiről folyt a vita. A politikai döntésre való koncentrálás kielemezi azt a problémát, hogy mennyire lehet az adott jelenségeket jól meghatározható, egyszerű, konkrétan kimutatható okoknak tulajdonítani, s mennyiben kell bonyolultabb feltevésekkel élni.

Azt az eredményt kaptuk tehát, hogy a népies "laikus" beszédmód témakapcsolásait tekintve "széles", oktulajdonításait tekintve ugyanakkor konkretizáló, a "szakértői" témakapcsolás "szűk", oktulajdonításaiban viszont komplex-absztraháló volt. Ezzel a konfigurációval függ össze a viták egy másik sajátossága. A demográfus szakértők - a társadalomtudomány uralkodó felfogását képviselve - az általános értelemben "modernizációnak" nevezhető jelenségtartományt /gazdasági "utilitarista" orientáció, fogyasztói individualizmus, urbanizáció stb./ adottságnak tekintették, a valóság "nem befolyásolható" részének, amely tehát csak feltételként jöhet számba. Ennek a valóságtartománynak a kapcsán értékproblémákat ebben a logikában értelmetlen vagy akadémikusan elvont dolog felvetni, hiszen politikai döntés, cselekvés tárgya csak az lehet, ami kívül esik az effajta "dologi kényszereken". Ez a felfogás számunkra is magától értetődőnek tűnik, hiszen ugyanabban a társadalomtudományi gondolatvilágban mozgunk, mint a demográfusok. A népies "laikus" publicisták mégse fogadják el a megváltoztatható és a megváltoztathatatlan közti határ ilyen megvonását, ők - láttuk - nem tartják magától értetődőnek a modernizáció folyamatait. Belátható, hogy ez a "széles", illetve "szűk" tematizáció pontosabb, konkrétabb leírása.

Érdeemes itt egy pillanatra kitérni arra a lehetséges ellenvetésre, hogy a "széles" és "szűk" témakapcsolás megkülönböztetésével csak a mindennapi és a tudományos megközelítésmód különbségeit írtuk le. Kétségtelen, hogy a népies beszédmód közel áll a mindennapokhoz, mint már utaltunk rá. A népiességet azonban nem közvetlenül a mindennapiság jellemzi, hanem az, hogy a partikulárist és az általánost közvetlenül próbálja összekapcsolni. A népesedéssel kapcsolatos népies érvelés, bármennyire is eklektikus és bármennyire is tapad ahhoz, ahogy a "kisemberek" a modernizáció patológiáit átéli, mégis egységes egészet képez, ti. egységbe fogja ezeket az élményeket.

A kisemberek képviselete természetesen csak a megfelelő megszorításokkal érvényes. Már megfogalmaztuk azt az állításunkat, hogy a populizmus maga a "képviselet" hiányából él. Másfelől a populizmus a kisembert belső megosztottságában, kettéhasadottságában képviseli, úgy, hogy "fel is oldja" ezt a meghasadtságot. A "kisember" nálunk is mindennapi gyakorlatában a modern fogyasztói társadalmak individualista-utilitarista értékrendje szerint él, de ez az érték-

rend alkalmatlan arra - különösen a polgári társadalmat az államba bekebelezett kelet-európai világban - hogy értelmes egészbe foglalja ezt az életet. A populizmus - így a magyar népiesség is - ezt végzi el, amennyiben átélhető, értelmes képet ad a világról, az elvek szintjén tagadja ezt az utilitarizmust, etikájának kifejtése során azonban felmagasztosítja a minden szempontból középszintű haszonelvűeket.

Láttuk, hogy milyen sajátos csoportképző eljárásokkal él a népiesség. Imaginárius csoportok sokaságával talákoztunk, de a végeredmény mindig az volt, hogy az elítélt és kárhóztatott gazdagok, hedonisták és a megvetett lumpenek között a tisztos, kiegyensúlyozott középszint, a /nem túl/ nagycsaládosok bizonyultak a tiszteletre és támogatásra leginkább méltóknak. A népiesség ezekhez a rétegekhez szól, az ő tapasztalataikat artikulálja, de persze a hazai viszonyok közt a nyolcvanas évek közepén sem volt módja /és szándéka sem/, hogy igazi érdekartikulációra vállalkozzon. E réteg ellentmondásos tapasztalatait fogja át ez a "széles" témakezelés.

Nem e vita elemzése során kellett rádöbennünk arra, hogy a népiesség mennyire rugalmas, megújulásképes és sokarcú - érték - és ideológiaszinten csaknem definiálhatatlan. Láttuk, hogy voltak, akik egy teljesen hagyományos etatista szocializmus koncepcióját fogadták el, de az antietatizmus is lehet népies színezetű stb. Ez az irányzatnak régen is, ma is egyik legfontosabb vonása, egyik legfontosabb erőforrása. Lehetővé ezt épp az említett "széles" témakapcsolás teszi.

Bemutattuk már, hogyan artikulálódik a népies álláspont az áttekintett 25 év során. Láttuk, hogy a népesedési helyzet romlásának okait két szinten jelölték ki: egyrészt felelősségre vonták az egyetemes modernizációt, másrészt /egyre határozottabban/ bíráltak egyes konkrét kormányzati döntéseket. A kettő között nyilvánvalóan kimaradt, illetve implicit maradt a szocializmus rendszerspecifikus vonásainak a kritikája, noha egy ilyen kritika elemei a nem-nyilvános vagy második nyilvánosságbeli kommunikációban jelen vannak. A manifeszt szövegben a szervetlen, romboló, elidegenítő "nyugati" modernizáció csak a rossz kormányzati döntések következtében hatol be a szocialista rendszerbe /termeléscentrikusság, gazdaságközpontúság, individualizmus, fogyasztásközpontúság/. Így alkalom nyílt a szocialista alapelvekre hivatkozni a modernistákkal szemben.

Ez a koncepció egyébként is érintkezik az államszocialista felfogással /fogyasztásellenesség, mennyiségi szemlélet, a redistribúció szükségességének hangoztatása, a gazdasággal szembeni "felsőbb" célok kijelölése/. Persze a népiesség etatizmusa korlátozott: megmutatkozik ez az államosított gyerekeveléssel szembeni bizalmatlanságban, a tradicionális tekintélyelvű család védelmében /ez rejlik a "termelésközpontú" szocializmusfelfogás elleni kirohanásokban/. A népiesség egyszerre kíván eszmei védelmet nyújtani a gazdaság "spontán" erőivel és az állam bürokratikus-racionális szabályozásával szemben.

A viták elemzésének egyik érdekes tanulsága, hogy a népiességet /és személy szerint Feketét/ felszínen tartó társadalmi erőknél a megnevezése az adott időszakban politikai lehetetlenség. Ennek egyik oka nyilván a politika által deklarált ösztársadalmi lojalitás, amely tagadja az önálló politikai arculatú csoportok létét /ezért persze valójában ál-lojalitás/. Fekete modernizáció-, szocializmus-, kormánypárti ellenfelei mindig hozzá mint névvel, "arccal", közismertséggel rendelkező személyhez intézik szavaikat, másrészt elvontan bírálják egy ideológiai nézetrendszert, de nem kötik azt azonosítható csoportokhoz. A népiesség /és leginkább Fekete/ bőven él a csoportképzés eszközével, de ezek a csoportok magánérdekeket követő, "morális" csoportok, azaz politikailag nem is artikulálhatók, s épp ezért nevezheti meg őket.

Annak egyébként, hogy a népiesség ellenfelei nem szerveződtek koherens csoporttá ebben a vitában, van egy nagyon egyszerű és köztudott oka: nekik, az urbánusoknak, liberálisoknak a köztudat szerint nincs igazi kompetenciájuk a népesedés háttérében meghúzódó nemzeti kérdésben, feszengve nyilatkoznak, noha tudják, hogy egyebek mellett épp e kompetencia-hiány elismerése teszi őket is, az egész nyilvánosságot is kiskorúvá. Más témák kapcsán artikulálódik álláspontjuk, s ez a tény mutatja, hogy mennyire átszövik az egész értelmiségi közéletet a tabuk, a rezervált vadászterületek /ami politikailag nagyon kényelmes/.

A tabuk létrejöttére utal az egész vitafolyamatban a nemzeti kérdés kezelése. Mindenki "tudja", hogy a népesedés kérdése nemzeti ügy, elsődlegesen az. Mégis "kifizetődőbb" a gazdasági, morális kér-

dések, a társadalompolitikai feszültségek előtérbe állítása, egyrészt mert így elkerülhető az összeütközés a politikai hatalommal, másrészt mert "úgyis" mindenki tudja, hogy miről van szó, harmadrészt mert így az érvelés szakszerűbb látszatúvá tehető, látszatra ki lehet lépni az "érzelmi alapon érvelő író szemben a hüvös nyugalmú szakértővel" sztereotípiából /ld. ehhez Varga és Fekete szerepvállalását/.

A témakapcsolás módjára vonatkozó előbbi fejtegetéseknek az a szerepe, hogy segítségükkel könnyebben megértsük a vita dinamikáját. Láttuk persze, hogy a népesedési viták szervesen beépültek a magyar nyilvánosság egész átalakulásába, menetüket tehát nem csak a vita belső lefolyása határozta meg.

Mégis érdemes olyan mozzanatokat is szemügyre venni, amelyek e viták belső tematikus világához tartoznak. Minthogy egy olyan elhúzódo vitafolyamatról van szó, amelyben az egyik, visszatérő kérdés a tényállás tisztázása, a lehetséges stratégiák kiválasztása, érdemes feltenni a kérdést, hogy megfigyelhető-e a vita racionalizálódása. Más szavakkal: megfigyelhető-e, hogy a vita eredményeképp a szembenálló felek jobban megismerték és megértették egymás álláspontjait, tisztázták a félreértéseket, legalábbis előkészítettek egy ésszerű kompromisszumot? Minthogy a résztvevők többsége nem-hogy egy alapérték /a pronatalizmus/, hanem az alkalmazandó rendszabályok egy része /a speciális népesedéspolitikai juttatások/ tekintetében is lényegében azonos állásponton volt, sőt az idő előrehaladtával egyre világosabb lett, hogy tulajdonképpen együtt kellene nyomást gyakorolniuk a kormányzatra ezen intézkedések érdekében, azt várhatuk volna, hogy a konszenzus felé történik előrelépés. De tudjuk, hogy nem ez történt: a nyolcvanas években minden korábbinál élesebbé vált a "szakértők" és az "írók" viszonya. /Igaz az "írók" maguk úgy fogták fel, hogy végbement valami racionalizálódás, tanulás, hiszen büszkén emlegették /elsősorban Fekete Gvula/, hogy hány tudományágnak lettek kénytelen tudósai, de ha azt nézzük, hogy bizonyos ténybelileg hamis állítások /az antianyákról, a gyermektelenség felértékelődéséről pl./ mennyire makacsul tartják magukat, akkor nem tarthatunk sokat erről a "tanulásról"./

Ha ennyire hiányzik a mozgás a konszenzus felé, akkor annak egyik oka az lehet, hogy a résztvevők valami ok miatt képtelenek

kooperatív stratégiát kialakítani, másrészt az, hogy olyan tétékért folyik a harc, amelyek nem tartoznak a vita deklarált céljai közé. Először a másodiknak jelzett tényezőről szólunk.

A témák maguk is küzdelem tárgyai, hiszen egy-egy irányzat felhalmozott szimbólikus tőkéjének fontos elemét képezi, hogy hány téma legitim "birtokosának" tekintheti magát. Láttuk, hogy a népiesség mint irányzat Magyarországon milyen régen foglalkozik a népesedés kérdésével, s mint Lackó Miklós kimutatta, az irányzat megszerveződésében a "Pusztulás"-nak kulcsszerepe volt 1933-ban. A vita tehát úgy indult, hogy az 1956 utáni kétségbeesésből és tanácsatlanságból felocsúdván, a népiesség legitim tulajdonáért jelentkezett újra, s az a körülmény, hogy itt újra szembetalálta magát egy /ráadásul állami hivatalban művelt/ szakma képviselőivel, csak ingerlőleg hatott. A dolog még nehezebben kezelhetővé vált azzal, hogy az irányzat tulajdona egyben személyi tulajdon is lett. Mármost a népesedés kérdésének irányzatszervező, legitimáló erővé, tőkebefektetéssé válása csak azért volt lehetséges, mert az említett "széles" témakapcsolással kezelték.

Láttuk, hogy a népesedés kérdésének politikai, ideológiai vonzatai voltak, a téték politikai jellegűek voltak. Ezeket a vitában csak közvetve lehetett elnyerni /a példákat már láttuk/. Egyfajta "széles" témakezelés tehát elengedhetetlen volt, hiszen a direkt politizálás lehetőségei hiányoztak /épp ez a tényező tette annyira hatékonyá a populista beszédmódot, a hatalom és ellenzéke részéről egyaránt/. Ez azonban azt jelentette, hogy nem is maguk a szorosan vett érvek számítottak, hanem az, amit hozzájuk kapcsolva el lehetett mondani. Ilyen körülmények közt a szakszerű demográfiai megfontolások egyenesen zavaróak voltak, hiszen pont azt zárták ki, ami a vita /egyik/ értelme volt /ha a születési arányszámok csökkenése nem elhibázott politikai döntések vagy több évszázados "történelmi seggbeugottságunk" eredménye, hanem egy általános történelmi tendencia, akkor a dolognak nem lenne igazi relevanciája/. Minthogy tehát a vita tétje két ki nem mondott tét is volt /a népiesség mint irányzat legitimitása és a hatalom nemzeti illegitimitása/, ezért alaptalan lett volna racionalizálódást remélni tőle.

A kooperatív stratégia hiányát világosan jelzi, hogy milyen gyakran találkoztunk az ún. paradox érvelési móddal /125/. Ezt a széles témakapcsolódás teszi lehetővé; ugyan irracionális egyfajta "szakszerű" szempontból, de rendkívül hatékony és meggyőző. Paradox egy érvkészlet akkor, ha az egyes érvek vagy az érvek háttérében megbúvó, azokat mintegy fedező feltevések, értékszempontok kölcsönösen kizárják egymást. Ilyen paradox érvelésnek tekintjük azt, hogy a népiességben egyszerre van jelen három nagyon különböző általános elképzelés a társadalom természetéről. Ahogy láttuk, a társadalmat egyfelől a tradíció konstituálja náluk, s ebben a vonatkozásban a hangsúly a hagyományok, a morál, a szabályok korlátozó, "megkötő", s ahogy szívesen mondják, "megtartó" erejére esik. Másfelől gyakran esik szó a társadalmi kapcsolatos természeti "rendjéről" /az adott összefüggésben ez mint a férfi-nő viszony természeti jellege, a nő "természetes" hivatásának hangsúlyozása tűnik fel/. Harmadszor, többször láttuk, hogy a társadalom tervezett, akarati döntések szerint alakított, kívánság szerint formálható képződmény szerintük. Egy "szakszerű" logika szemszögéből ezek egymást kölcsönösen kizáró feltevések.

A nyilvános vita etikája elvileg megkívánja a lemondást a paradoxonokról. A kérdés tehát az, hogy mi jogosít fel valakit a paradox érvelésre. Annak, aki így érvel, nyilvánvalóan külső erőforrásokkal kell rendelkeznie, amelyeket nem az épp folyó vitában szerez meg. A népiesség esetében ez az a felhalmozott "legitimitási tőke", amit a kisemberi szempontok, a népi világ képviselőitől, az "idegeknekkel" vagy doktrinerekkel való szembenállásban szereztek meg az elmúlt évtizedek során. Ugyanakkor a paradox érvelés e "tőke" megőrzésének a feltétele is.

A téma "szük" kezelésének nyilvánvaló ára éppen a paradox érvelési stratégia lehetőségének az elvesztése. A specialistaként való szereplés általános előfeltétele bizonyos témakapcsolási lehetőségek figyelmen kívül hagyása. Elvontabban /és specialistaként/ fogalmazva, a racionalizáció a lehetséges érvelési módok közti választást kívánja meg. A témakezelés "szükítése" tehát nem tetszőleges döntés eredménye, hanem eleve bizonyos pozíciók követelménye. A "szükítés" csak egyik aspektusa a specialistákat is kitermelő, sokat emlegetett "racionalizációnak".

A kérdés minket most kizárólag abból a szempontból érdek-
kel, hogy ez a racionalizáció, amelyet általában olyan nagyra becsül-
nek, miért nem hozott ebben az elhúzódó vitasorozatban megfelelő
eredményeket. Nyilvánvaló, hogy az a tematikus "szűkítés", ami együtt-
jár a specialista szerepkörével, éppen azokat a vonatkozásokat kap-
csolta ki a népesedési vitákból, amelyek olyan fontosak voltak a né-
piesek számára. Nézzük meg például a kérdés nemzeti vonatkozását,
amely kezdetektől az egyik uralkodó témakapcsolás. A nemzeti nézőpon-
tot a "szakértői" érvelés is fontosnak tartotta, csak éppen azt nem
ismerte el, hogy a nemzeti sors kizárólagosan a születések számával
kapcsolódik össze. Láttuk, hogy milyen értetlenség kísérte azt a ja-
vaslatot, hogy tekintsük a halálözások alakulását ugyanolyan sors-
kérdésnek. Ez valóban lehetetlen, hiszen a születésekhez kapcsolódó
vitalisztikus, kvázi-mitikusképzeteket kapcsolná ki, éppen azokat,
amelyek a nemzet sorsa, életereje és a gyermekben megvalósuló egyéni
újjászületés között teremtenek összeköttetést. A szakértő nem ugyan-
arról beszél, mint az "író". Ez többé-kevésbé elkerülhetetlen.

A vitákban és az azokat kísérő sajtóközleményekben való
szakértői szereplésnek volt azonban egy olyan mozzanata, amely meg-
lehetősen speciális és a nyolcvanas évekre már visszavonulóban levő
magatartásra utal. Önmagában az is, hogy tartózkodtak a kérdések
nyilvános taglalásától, megnehezítette a vita racionalizálódását.
E tartózkodás hátterében az állt, hogy a "szakértők" igazi hallgatósá-
ga a döntéshozók körében lelhető fel, hogy "laikusokkal" szakkér-
désekről /hiszen végül is a népesedési kérdések a demográfia par ex-
cellence szakkérdései/ nem érdemes vitatkozni. Ez a hallgatás külö-
nösen irritáló volt akkor, amikor - láttuk - a kérdést a népiesek
mint lényeges politikai kérdést is kezelték, hiszen ezzel indirekt
megerősítést nyert, hogy a hatalom nem a megfelelő szellemben foglal-
kozik a dologgal, a szaktudomány pedig segít neki az állapotok elken-
dőzésében. A hetvenes években a nyilvános szakértői szereplés a poli-
tikai döntéseket támogatta. A nyolcvanas években a szakemberek vala-
melyest gyakrabban szerepeltek a nyilvánosság előtt, de a helyzet
akkorra már végképp ellehetetlenült, hiszen a népiesség is úgy raci-
alizálódott, ahogy az egész szellemi közélet, s a józan politikai
tanácsadás, a mérsékletre való felszólítás a népiesek legfontosabb
nyereményeit fenyegette.

Az "írók" és "szakértők" közti vita racionalizálódását tehát az akadályozta meg, hogy a vita kibontakozásakor mindkét fél tulajdonképpen a vitán kívül fekvő nyereségekre törekedett. Láttuk, hogy ez a népiesség mint szellemi irányzat létéből következett. Felvethető azonban az a kérdés, hogy nem lett volna-e lehetséges a népesedési kérdésben szakértőknek és nem a népiességnek elkötelezett "laikusoknak" /akikkel szórványosan a vitákban magukban is találkozunk, s akik a szellemi életben egyes időszakokban jelentős súlyt képviseltek/ egy olyan közvéleményt kialakítani, amely képes racionálisabb, de nem aulikus érvelésre. A kérdés ma már teljesen akadémikus, de érdemes ennek a szakértői oldalról mutatkozó feltételeit átgondolni.

Miután az előzőekben a "szük-széles" megkülönböztetéssel élesen elválasztottuk a szakértői és a laikus szemléletmódot, most a társadalomtudományi szakértő szaktudásának sajátosságait szemügyre véve bizonyos fokig relativizálnunk kell a szakértő/laikus különbséget. A demográfia egyébként, amely különösen "kemény" társadalomtudomány, különösen alkalmas e kérdés elemzésére, szemben a "lágyabb" szakmákkal, mint amilyen a szociológia is.

Általában hajlunk annak a feltételezésére, hogy a kérdések kezelésének van egy legitim, racionális, specialista, "tudományos" módja és egy illegitim laikus módja, azaz létezik egy elválasztó vonal, amelynek egyik oldalán van a mindennapi laikus vélekedés, a maga diffúz, analóg és irracionális témaartikulációival, a másikon pedig a specialista tudás, amely minden szempontból magasabbrendű, s ennél fogva az ésszerűség azt kívánja, hogy minden helyzetben lépjen is a laikus tudás helyére. Ez a tudományhit a nemzetközi elméleti-filozófiai gondolkodásban az utóbbi húsz évben alaposan megtépázódott.

A szakértő és a laikus viszonya a magyar nyilvánosságban is ellentmondásos. A szakértők természetesen egyre gyakrabban jelennek meg, de a laikusok előtti legitimitásuk nagyon különböző /ahogy ezt a "tudományellenességet" regisztráló és felpanaszló írások szerzői észrevették/. Évtizedünkben észrevehetően megnőtt a közgazdaságtan presztízse - más esetek viszont mintha épp a szakértő lényegi legitimitáshiányát mutatnák.

A demográfiai kérdéseket illető vita e tekintetben igen tanulságos. A helyzet ugyanis az, hogy ami a legtöbbit emlegetett témát illeti /ti. hogy miért születik olyan kevés gyerek, s hogy mit lehetne tenni azért, hogy több szülessen/, a demográfusok ugyanolyan tanácstalanok, mint a laikusok /pontosabban, tanácstalanabbak, mint a laikusok, s jelen esetben ezt javukra kell írunk/. A vita ugyanis nemcsak a tények, hanem a kilátások és a lehetséges cselekvés körül is folyik /legalábbis a vita jobb periódusaiban/. A szakértői "hozzaértés" inkább a nem-tudás szkeptikus bevallásában s nem a rejtélyek fölényes kibogozásában mutatkozik meg.

A tények vonatkozásában a demográfusok roppant adattömegre utalhatnak, aminek áttekintését a laikus nem is remélheti. Nem is tekinti át, legalábbis a publicista laikus nem. Ha azonban a megfigyelhető tények /s a közvetlen prognózisok/ terét elhagyjuk, szembe-tűnő, hogy mennyire deficités maga a szaktudás is. Ahogy Klinger András írja, a népességpolitikai intézkedések várható hatására vonatkozó prognózisok tudományosan megalapozatlanok. Abból a tényből, hogy a születésszám csökkenése a városiasodással és iparosodással együttjáró folyamat, semmiféle politikai cselekvési elv nem következik, hiszen a megfigyelt összefüggés elméleti magyarázatot kívánna. Andorka Rudolf viszont kimutatja, hogy azok az elméletek, amelyek a népesedés alakulását magyarázni kívánták, kudarcot vallottak, az un. közgazdaságtani elméletek is, amelyek leginkább szolgálhatnának egy aktív népesedéspolitika bázisául /126/. Mindez azt jelenti, hogy a szaktudás is csak holisztikus becslésekkel képes élni bizonyos lényeges kérdésekben, ugyanúgy, mint a laikus /127/. A szaktudásnak ez a deficitje nem maradhatott rejtve, minthogy maguk a szaktudósok vallották be, specialista etikájuknak megfelelően.

Érdemes arra is rámutatni, hogy a "laikusok", "szélesen" artikulálók és a specialisták között más hasonlóságok is adódnak a holisztikus becslések mellett. Ilyen mindenekelőtt a vita résztvevőinek már említett általános /vagy általánosnak látszó/ pronatalizmusa /ha két szociológustól eltekintünk/. Miért kell értékesnek tartanunk azt az állapotot, amikor több gyerek születik? Az efféle értékkérdések vitatása /szemben az avitt pozitivistá ajánlásokkal/ nem tekinthető illegitimnek. Két igen népszerű érv van e tekintetben forgalomban: az egyik arra hivatkozik, hogy az öregek részarányának - a szü-

letésszám csökkenéséből következő - növekedése káros, mert így megnőnek az eltartási terhek, a másik arra, hogy az öregek részarányának növekedése a társadalmi dinamizmus csökkenéséhez vezet. Mindkettő ugyanúgy megtalálható Fekete Gyulánál, mint Andorka Rudolfnál vagy Klinger Andrásnál. Mindennapi szinten mindkettő egyformán plauzibilis, ha elfogadjuk, hogy a jövedelemtermelésben és elosztásban nem fognak bekövetkezni strukturális változások, s ha elfogadjuk a modernség jellegzetes ifjúság mítoszát. Egyik előfeltevés elfogadása mellett sem szólnak logikai értelemben kényszerítő érvek.

Az érvelési hasonlóság a javasolt intézkedések tekintetében is fennáll. Általános az egyetértés abban, hogy a társadalomnak át kell vállalnia a gyereknevelés terheiből minél többet, mert /ez a ki nem mondott oksági-motivációs feltevés/ ha a gyereknevelés "olcsóbb" lesz, az emberek "kifizetődőbbnek" fogják tartani a 'gyerekszinálást'. A gondolatmenet megint csak plauzibilis, beleillik a mindennapok utilitarista logikájába, egyfajta racionalista színezete is van, de mint elmélet nagyon ingatag alapokon áll /128/.

Ugyanígy egyformán szerepel laikus és specialista érvekészletében az a /nehezen konkretizálható/ megfontolás, hogy a normák, értékek befolyásolásával /a nemzeti kötelességtudatra való hivatkozással/ befolyásolni lehet a születésszám alakulását. A helyzet itt is hasonló az előbbiekhöz.

Érvelésünkkel eddig tehát azt kívántuk bemutatni, hogy a szakértői "szűk" témaartikuláció nemcsak presztizs- és legitimitáshiányban szenvedett a megfigyelt vitában, hanem ráadásul nem is rendelkezett azzal a kognitív fölényvel, amit hajlamosak vagyunk a szakértői tudásnak tulajdonítani. Ezzel semmiképpen nem kívántuk tagadni, vagy felszámolni a kétféle érvelési és témaartikulációs mód közti különbséget, ellenkezőleg, azt a vizsgált probléma vonatkozásában nagyon is fontosnak tartjuk. Mindössze azt kívántuk jelezni, hogy szerintünk a szakértőket nem a leegyszerűsített módon felfogott "hozzáértés" különíti el a laikusoktól /jelen esetben a laikus érvelés jellegzetes mintáját megvalósító publicistáktól/. Társadalmi kérdésekben valamilyen értelemben mindenki hozzáértő. A "szakértőt" egyrészt éppen a szűk témakezelés jellemezheti: az, hogy nem zavartatva magát a dolgok valóságos komplexitásától, néhány, általa viszonylag jól kezel-

hető összefüggés felvázolására korlátozódik. A nyilvános vitában így mindenképpen hátrányban van, hacsak ezt a jó értelemben vett docta ignorantia-ját nem képes más vonatkozásban kompenzálni. A demográfusok a megfigyelt vitában erre nem voltak képesek.

Engedtetsek meg itt egy közbevetés. Úgy tűnhetne, hogy szociológusi fensőbbiségünk tudatában verjük el a port egy testvértudományon. Távol áll a szándék tőlünk, sőt: a fentieket annak tudatában írtuk le, hogy a szociológus még kevésbé büszkélkedhet azzal, hogy kognitív fölényben van a laikussal szemben, mint a demográfus. Neki még az egyértelmű tények halmaza is hiányzik. Külön elemzés tárgyává kellene tenni, hogy hányszor búvik meg laikus okoskodás a nagyképű szociológiai értekezésekben.

A demográfusokat a megfigyelt vitában egyértelműen elkülönítette a laikusoktól az, hogy a politika tanácsadóinak szerepében léptek fel a nyilvánosság előtt, függetlenül attól, hogy ki mennyire érezte jól vagy kényelmetlenül magát ebben a szerepben. A "hozzáértési" kritérium "lágyságával", "életlenségével" szemben ez a kritérium nagyon jól elkülöníti a két csoportot. A szakértők úgy jelentek meg, mint akik a politika számára szállítják a nélkülözhetetlen információkat, másfelől a tömegkommunikációban mint kommentátorok, javaslattevők, a kérdés hivatott magyarázói, az intézkedések propagátorai szolgálják megbízóikat.

Alapvető az elemzett vitafolyamat megértése szempontjából, hogy ez az "udvari" szakértői szereplés hátrányt jelentett, hiszen így elvesztették azt a lehetőséget, hogy mintegy a független lelkiismeret szóvivőiként, igazi értelmiségiként szerepelhessenek, s kicsit a hatalom hírnökei és védelmezői lettek. Presztizs- és legitimitáshiányukat nem egyenlíthették ki azzal, hogy a köz felvilágosítóiként szerepelnek, hogy leszűkített és "komplexitás tekintetében redukált" tudásukat a tény- és értékkérdések nyilvános tisztázásának szolgálataiba állítják.

Van-e egyáltalán más lehetősége egy szakértőnek? Nincs-e bezárva ebbe a kényelmetlen szerepbe a hatalom és a közvélemény között, ahol mindkét oldalról csak bizalmatlansággal találkozhat? Meggyőződésünk, hogy végül is vannak más lehetőségek is. Egy ilyen alter-

natív lehetőség körvonalai az 1981-82-es ES-vitában kirajzolódtak. Nem véletlenül a vita két szociológus szereplőjénél, Tamás Pálnál és Ferge Zsuzsánál figyelhetjük ezt meg. A szociológus szakterülete a laikus "szaktudással" érintkezik: olyan dolgokról beszél, amikhez mindenki ért, sokszor olyan "mindenes" szerepében lép fel, aki a mások /történészek, közgazdák, demográfusok/ által elemzetlenül hagyott területek gazdája. Minthogy a szociológusok intézményesen sokkal kevésbé kötődnek a kormányzati bürokrácia egy ágához, sokkal természetesebb a hivatali kötöttségeket nem vállaló, személyes külsőségekben is megmutatkozó "kritikai" szerep. Ilyen körülmények között többféle stratégia lehetséges. Az egyik ezek közül a szaktudás korlátozottságának a vállalása: a szociológus ilyenkor csak a "bölc" szerepében léphet fel, aki értékek mellett érvel, s azt, hogy hivatásszerűen foglalkozik társadalmi jelenségekkel, arra használja fel, hogy pontosabbá tegye az érveléseket, megvilágítsa a rejtett feltevéseket, áttörje a magátólértetődőségeket és új érvek vagy értékek lehetőségére figyelmeztessen.

Ezzel nem érvelünk-e az irracionalizálódás mellett, hiszen a tudományban az értékkérdéseket hagyományosan úgy tekintik, mint racionálisan eldönthetetlen, érzelmi, akarati tényezőket reprezentáló elemeket? Természetesen nem állítjuk azt, hogy az értékkérdések, a jó vagy a helyes kérdései tudományosan eldönthetők lennének, de ez még nem jelenti azt, hogy a jó érveknek semmi szerepük nincs. A mindennapi tudás és a hozzá kapcsolódó érvelés hajlik arra, hogy megfontolás nélkül, előítéletesen járjon el. A specialista, épp ezért, nem mindig leszűkítetten gondolkodik, érzékenyebb a zárójelbe tett feltevésekre, kevésbé engedi meg az implicit mozzanatokat a gondolatmenetben. Mindez a tudomány úgynevezett kritikai elemére utal, csak hogy hagyományosan úgy tekintik, hogy a tudomány kritikai jellege a belső érvelésre vonatkozik, a tudományos teljesítmények elfogadására és elvetésére. Mi azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy éppenséggel a tudomány és a laikusok kapcsolatában kellene ennek a kritikai elemnek nagyobb jelentőséget tulajdonítani. A tudomány inkább elősegítheti a laikus nyilvánosság racionalizálódását, ha nem a tények, hanem a megítélésmódok, a lehetőségek specialistájaként lép fel.

Világos persze - és ennek belátásához nem kellett a népesedési vitákat végigelemezni -, hogy a tudomány jelenlegi tulnyomó

"tanácsadói" szereplése mögött egy egész, régen kialakult struktúra rejlik. Számos tudomány csak azért intézményesülhetett, mert a sikeres udvari tanácsadó jelmezét öltötte fel. Ez a szereplés ma egyre inkább kétségessé válik. Egyre világosabb, hogy a tudománynak semmi esélye nincs, ha racionális belátásait egy irracionalizálódott, a düh, a csodavárás és a végtelen illúziók között csapongó közvélemény-nyel szemben akarja érvényesíteni, a "felvilágosult uralkodóra" pedig hiába vár. A közönség felvilágosítása máshogy nem történhet meg, csak ha a tudomány belemegy egy olyan társalgásba, amely tekintetbe veszi a közönség érintettségét, és amely a közönséget nemcsak a tények, hanem a beállítottságok mögött rejtőző értékek felől is fel kívánja világosítani.

Összegezésünk a népesedési vitákról pesszimistára is, normatívra is sikeredett. Pesszimizmusunk oka abban rejlik, hogy jól látjuk annak a szituációnak a logikáját, amely a vitázó feleket a nyolcvanas évek első felét jellemző helyzet felé lökte. A tudományok intézményes pozícióit és a belőlük következő cselekvési logikát nagyon nehéz megváltoztatni, különösen egy olyan helyzetben, amikor nem egy bőségben élő, expandáló tudomány néz szembe a saját társadalmi helyzetével, hanem egy elvonásoktól rettegő, egzisztenciájában fenyegetett, demoralizált tudomány küzd a fennmaradásáért, s rövid távon csak attól a hatalomtól, újraelosztó mechanizmustól remélhet újraélesztő injekciót, amely őt ebbe a morális és anyagi helyzetbe hozta. A népiességet a szelíd szembenállástól a tiltakozásig épp az vitte el, hogy a vázolt és bizonyos szempontból irracionális taktikát követte. Azt hinni, hogy rá lehet bírni a népesedési kérdések másfajta megközelítésére, naív felvilágosítói illúzió lenne, hiszen így azt kívánnánk, hogy adja fel kivívott pozícióit a nyilvánosságban egy jóakarató hatalom javára. A dolgoknak volt és van egy bizonyos szükség-szerűsége, amelyet be kell látnunk. Emellett persze az, hogy a népiesség - akármilyen módon is - artikulálódni tudott az elmúlt időszakban, nyereség és le nem becsülhető eredmény.

Normativizmusunk ugyanakkor abból fakad, hogy hosszabb távon mégis lehetségesnek tartunk egy másfajta felállást. Ennek strukturális feltételeivel tisztában vagyunk. A nyilvánosság korlátozottsága nagymértékben hozzájárult a jelzett irracionális vitázó stílushoz, s hosszú távon remélni lehet, hogy a korlátozottság csök-

kenése önmagában is elősegíti a racionálisabb közvélemény kialakulását. Illúzióink persze nincsenek e tekintetben. De szükségesnek tartottuk kifejezni, hogy szerintünk melyek egy racionalizálódást eredményező stratégia bizonyos feltételei.

JEGYZETEK

- /1/ Andorka Rudolf: A dél-dunántúli egykeutatók története, Statisztikai Szemle, 1969, 1245-1257.; B. Bernát István: "Fajmentéstől" a "Pusztulásig". Az "egyke" kérdése a huszas években, Világosság, XXIV. /1983/, 270-283.; Hoóz István: Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között, Budapest, 1970.; Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei és Az Új Szellemi Front történetéhez, in: uő.: Válságok - választások, Budapest, 1975. 13-170., különösen 36 sk. és 77 sk.; Némédi Dénes: A népi szociográfia, Budapest, 1985. különösen 149 sk., 182 sk., 196 sk.
- /2/ Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története, Valóság, 1975/6, 45-61.o.
- /3/ Szabó A.Ferenc: Népesedési nézetek a munkásmozgalomban a Horthy-korszak idején, Tájékoztató, 1980/1, 116-148.o.
- /4/ Az összes vitacikk részletes elemzését ld. Heller Mária - Némédi Dénes - Rényi Ágnes: A népesedési viták I.-II.-III. Kézirat. Készült a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet megbízásából. Budapest, 1987.
- /5/ Pl. Vámos Imre: Túl sok ember él a Földön? Magyar Nemzet, 1963. január 23.; Kovács Judit: Hogy ne legyen többé tiltott műtét, Magyar Nemzet, 1963. május 14. 5 o.
- /6/ Bor Ambrus: Tizenhárom ezrelék, Kortárs, 1963/5, 721-731.o.
- /7/ Hozzászólás, helyenként vita is. Kortárs, 1963/5, 721-731.o.

- /8/ Még egy kis szöveg a statisztikához. Kortárs, 1963/7, 116-117.o.
- /9/ Hozzászólás Bor Ambrus cikkéhez. Kortárs, 1963/7, 119-120.o.
- /10/ Kodolányi János hozzászólása /Barátaim, az állatok. Élet és Irodalom, 1963. augusztus 10. 3 o./, noha még az explicit módon deklarált vita kezdete előtt jelent meg, szintén ebbe a kontextusba tartozik. A szeretet, gondoskodás, családi összetartás, humanitás értékeit emeli ki, s mintegy antitézisként az abortuszról gondolkodó nőket ítéli el. A megoldást a természet törvényeire hivatkozva, a tradicionális családeshemény boldogságában találja meg. A "gonosz, bűnös, becstelens", a "szórakozási lehetőségeket", "örömöket és javakat" élvező felelőtlen, egoista, presszóba járó /városi/ emberrel szemben "...kövesd a szíved s a természet törvényeit. Ne hallgass ezekre a romlott, hazug, semmirevaló nőszemélyekre..., a fiatalasszony is, a fiatal férj is, boldogan fogja nézni az újszülöttet kocsi-jában s boldogan csókolják meg egymást fölötte."
- /11/ Az emberiség kenyeret kér. Élet és Irodalom, 1963/47, 1-2.o.
- /12/ Több kenyér - kevesebb gyerek? Élet és Irodalom, 1963/50, 5 o.
- /13/ Élet és Irodalom, 1964/5, 7-8.o.
- /14/ Vares Péter: A születésszabályozás és ami belőle következik. Élet és Irodalom, 1964/11, 5-6.o.
- /15/ Árnyékbokszolás - 12 menetben. Élet és Irodalom, 1964/13, 5-6.o.
- /16/ Ezer év. Élet és Irodalom, 1964/6, 5 o.
- /17/ A családi pótlék emelésének lehetőségei. Élet és Irodalom, 1964/10, 5-6.o.
- /18/ A köz gondja. Élet és Irodalom, 1964/7, 5 o.

- /19/ Egyke vagy egyse, Napjaink 1964/2, 11 o.
- /20/ N.Sándor László: Ifjú vadak? Élet és Irodalom, 1964/8.
- /21/ Élet és Irodalom, 1964/5, 5-6.o.
- /22/ Az "utolsóelőtti helyen". Élet és Irodalom, 1964/9, 5-6.o.
- /23/ Ok vagy okozat? Élet és Irodalom, 1964/12, 5-6.o.
- /24/ Tízmillió körül. Valóság, 1964/4.
- /25/ Népesedésünk helyzete. Népszabadság, 1964/91, 6.o.
- /26/ Zárszó a népesedési vitához. Élet és Irodalom, 1964/25, 1-2.o.
- /27/ Veres Péter: Tervgazdaság és népesedéspolitika. Kortárs, 1964/11, 1608-1618.o.
- /28/ pl. E.E.: Népesedési vita a TIT-ben, Élet és Irodalom, 1964/25, 1.o., ahol újra szó esik az írók és szakemberek szembenállásáról; Jánosy István: Egyke-kettőcske. Élet és Irodalom, 1964/45, 7.o., aki rámutat a bűnbakokra: az egocentrikus, beképzelt gyerekeket nevelő egy- és kétgyerekesekre; őt bírálja S.Tarkovács Ágnes pszichológus olvasói levélben, de szakemberként: Egyke-kettőcske vagy sokacska? Élet és Irodalom, 1964/46, 11 o.; állításait "naív-romantikus koncepciónak" nevezi; Bozóky Éva: Fiatalok a családról. Élet és Irodalom, 1964/42, egy felmérést ismertet László Anna /Portyázás a női egyenjogúság körül. Élet és Irodalom, 1965/2/ a női egyenjogúság hiányosságairól írva úgy találja, hogy a vitában annak idején "az érem másik oldaláról a kelletténél kevesebb szó esett", és azokat a társadalmi hátrányokat elemzi, amelyek a nőket, elsősorban a diplomás, magasan kvalifikált nőket sújtják. Bozóky Éva szociografikus írása az abortuszról /Asszonyok a rendelőben. Élet és Irodalom, 1965/29, 12 o./ igyekszik bemutatni az abortuszra jelentkező nők hol súlyos, hol fel-

színes okait és indokait; elsősorban a nők nehéz helyzetét, a magányt, elhagyatottságot, az egyenjogúság hiányát, az egészségügyi felvilágosítás hiányosságait emeli ki. Szilágyi Gábor /Fistalok, házasság, család. Élet és Irodalom, 1965/32, 5 o./ a morális megítélés helyett a reális helyzetmegítélést követeli, a minimális emberi körülmények iránti igények legitimitását hangsúlyozza.

/29/ A társadalmi lelkiismeret ébresztése. Élet és Irodalom, 1965/2.

/30/ A mának vagy a holnapnak is? Élet és Irodalom, 1965/13.; ehhez csatlakozik Halmos Béla: A holnapnak is! Élet és Irodalom, 1965/17.

/31/ Fekete Gyula: Hullám a lavórban. Élet és Irodalom, 1965/43, Tábori András: Lecke? Élet és Irodalom, 45. sz.

/32/ A népeségtudomány helyzete Magyarországon. Magyar Tudomány, 1965/3. 171-177.o.

/33/ Hogyan alakul Magyarország népessége a jövőben? Valóság, 1965/6. 23-29.o.

/34/ Népesedés és család. Társadalmi Szemle, 1966/10. 73-83.o.

/35/ Kovács Judit a Magyar Nemzetben megszólaltatja dr. Szabady Egont és Pallós Emilt a népességelőrejelzésről /Magyarország népessége a 2000. évben. Magyar Nemzet, 1968. május 17. 7 o./. A fogyást az újságíró "természetellenes lázálomnak" minősíti, amivel a meginterjúvált demográfusok is egyetértenek. Andorka Rudolf az Élet és Tudományban írt cikkében /Demográfiai robbanás. Élet és Tudomány, 1968/38. 1779-1783.o./ egy rövidke bekezdés erejéig érintve a magyar helyzetet megnyugtató hangnemű: "közeledünk a gazdaságilag optimálisnak tekintett születési arányszámhoz." Lukács Mária /Felfelé ívelő grafikon. Népszava, 1968. dec.24. 6 o./ a Népszavában az MSZMP IX. kongressz-

szusán elhatározott gyerekgondozási segílyt ünnepeleve elhatárolja magát az aggodóktól, akik "félreverték a harangot a magyar nemzet kihálásáért érzett aggodalmukban".

L. ui. Harsányi István: Válságba jutott-e a család? Magyar Nemzet, 1968. december 24. 13 o.

/36/ A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. Valóság, 1969/3. 26-39.o.

/37/ Fekete Gyula: Gyümölcs a korfán, Kortárs, 1970. jan. 102-124;
Kováts Zoltán: Sorskérdésünk a népesedés. Tiszatáj, 1970. 5. és 6.sz.; Varga Domokos: A fejlődés dilemmái. Valóság, 1970/ 3.; Lázár István: Népesedés, lakás, életszínvonal. Valóság, 1970/3.

/38/ Kortárs, 1970. 2. és 9. sz.

/39/ Népesedési gondjainkról. Tiszatáj, 1972/10. 67-72.o.; 1. Szabady Egon válaszát: Népesedési gondjaink. Helyreigazítás Kováts Zoltán cikkéhez. Tiszatáj, 1973/1. 79-80.o.

/40/ Értekezés a módszerről. Népszabadság, 1972. július 2. 5 o.

/41/ Értekezés a módszerről? Megjegyzések egy szemlélethez. Népszabadság, 1972. július 26. 7 o.

/42/ Hasonló módon újra Fekete ellen foglal állást a Népszabadságban Terényi Éva /1972. augusztus 27./, kevésbé élesen Köves Rózsa a Magyar Nemzetben /1972. augusztus 6./

/43/ Szemközt a jövővel. Élet és Irodalom, 1972. július 29. 3-4.o.

/44/ Tíz év után, 1972. augusztus 26.

/45/ Ahogy a fiatalok látják. Élet és Irodalom, 1972. október 14.

/46/ Eljünk embermódra. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 12., ill. A nő oldaláról. Élet és Irodalom 1972. szeptember 9.

- /47/ Ahogyan szomszédaink látják. Élet és Irodalom, 1972. szeptember 23.
- /48/ A két-három gyerekes családjért. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 19.
- /49/ Eugenika? Világosság, 1976/2. 108-116.o.
- /50/ Mit tehetne az egészségügy? Élet és Irodalom, 1981. december 12. 5 o.
- /51/ Kritika, 1972/7..
- /52/ Kritika, 1973/1.
- /53/ Uo.
- /54/ Merre van előre? Megjegyzések egy dokumentumkötethez. Világosság, 1972/10. 612-615.o.
- /55/ Főhivatású anyaság vagy teljes emberi élet? Népszabadság 1973. augusztus 5., 7., 8., 9.
- /56/ Válasz Fekete Gyulának. Kritika, 1974. január.
- /57/ Előre - a zsákutcába? Válasz Koroknai Zsuzsának. Világosság, 1973/4. 243-248.o.
- /58/ Válasz Turgyoni Júliának. Mitől teljes az élet? Kritika, 1974. január.
- /59/ Az egyke életforma, ill. Vitatkozva, a népesedésről. Valóság június.
- /60/ pl. Huszár István: Népesedéspolitikánk időszerű kérdései. Társadalmi Szemle, 1973. 8-9.o.; Születésszabályozás a mai világban címmel egy abortuszellenes összcállítás a Világosságban 1973/8-9. ; Tamás Pál: Népesedés - népesedéspolitika. Palócföld, 1973/4.

- /61/ Női előjogok vagy csökkenő terhek. Magyar Hírlap, 1973. december 24. 9 o. - Egy a háromgyerekes családdéideált propagáló összeállítás után.
- /62/ Hibásan működő ösztönök. Új írás, 1974. január.
- /63/ Méltányosság vagy kivételezettség. Forrás, 1974. január.
- /64/ A jövő megmentéséért. Forrás, 1974. január, illetve még a vitahullám előtti vastagon fog a ceruza. Élet és Irodalom, 1972. január 22. 9 o.
- /65/ Fekete Gyula: A vita bizakodó folytatása. Napjaink, 1976. 5.sz. 2 o. ui. Élünk magunknak? Utóhangok a Magyarország felfedezése sorozathoz. Új tükör, 1978. május 21.
- /66/ Fekete Gyula: Elég a fél szemünk? Élet és Irodalom, 1978. december 23. 3-4 o.; Rádi Péter: Megáll a /fél/ eszem.... Élet és Irodalom, 1979. január 20. 4 o.; Fekete Gyula: Illusztráció. Élet és Irodalom, 1979. január 20. 4-5.o.
- /67/ Pl. azzal, hogy a hangsúlyt az egészségkárosodás megakadályozására helyezték - 1. Schultheisz Emil: Egészségügy, népesedés. Népszabadság, 1974. márc. 10. mell. 1 o.; ui. Szabady Egon: Rövid távú népesedési prognózisunk és távlati céljaink. Magyar Nemzet, 1974. május 12. 9 o., megtoldva azzal a felemás érveléssel, hogy az abortuszok számának csökkenése nagyrészt az abortusz-kérelmek csökkenésének a következménye.
- /68/ Rédi Péter: Sok és kevés. Népszabadság, 1974. június 16. mell. 6 o.; Kovács Judit: Népeségünk alakulása napjainktól 2001-ig. Magyar Nemzet, 1974. március 3. 7 o.; Tudósok a népesedésről. Népszabadság, 1974. május 12. mell. 1 o.
- /69/ Klinger András: Magyarország népesedési helyzete 1971-1975. Statisztikai Szemle, 1977, 5-24, 117-135. o.

- /70/ Kékesi Katalin: Demográfusok és népesedéspolitika. Látogatás a KSH Népeségtudományi Intézetében. Népszabadság, 1976. szeptember 10. 6 o.; Szabady Egon: Népeség és népesedéspolitika. Magyar Hírlap, 1977. május 14. 6 o.
- /71/ Szabady Egon: Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről. Magyar Nemzet, 1975. május 1.
- /72/ L. pl. Szabady Egon szereplését a Népszabadság népesedéspolitikai kerekasztalán, 1977. november 27. 5 o., ill. uő: Az európai szocialista országok népesedéspolitikája. Statisztikai Szemle, 1977, 1089-1100.o.
- /73/ L. Hogyan alakul és befolyásolható-e a népesedés? Beszélgetés Szabady Egon demográfussal. Élet és Tudomány, 1978. június 30. 803-805.o.; Szabady Egon: Időszerű népesedési kérdések. Új Tükör, 1978. július 9. 18-19.o.; még ezek kritikussabb előrejelzések is optimisták voltak /az Élet és Tudományban a népesség kismértékű gyarapodását, az Új Tükörben stagnálását vagy kismértékű fogyását jósolta az elkövetkező évtizedekre.
- /74/ Erre a beszélgetésre demográfust nem hívtak meg; l. Népszabadság 1980. május 18. 5 o.
- /75/ Szabó László: A népesedés alakulásáról, Népszabadság, 1980. november 23. 3 o.
- /76/ Kovács Judit: Barta Barnabás, a KSH elnökhelyettese a népszámlálás "meglepetései"-ről. Magyar Nemzet, 1980. október 26. 9 o.
- /77/ Klinger András: Népesedés - a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi Szemle, 1981/3. 20-32.o.
- /78/ Szerdahelyi Csongor: Háromévente egy Don-kanyar. Új ember, 1980. július 27., 2 o.
- /79/ A saját árnyékát a társadalom sem lépheti át. Fekete Gyula íróval beszélget Köteles Pál, Alföld, 1980/7. 63-73.o.

- /80/ Fekete Gyula: Lakótelep, család, jövő. Napjaink, 1980/10, 3-16.o.
- /81/ L. Népesedés és népesedéspolitikai. Tudományos konferencia 1981. június 1., Budapest; Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981., ill. a szélesebb közönségnek szánt kiadványban új cikkekkel bővítve, egyes hozzászólásokat elhagyva: A népesedés és a népesedéspolitikai. Budapest. Kossuth, 1983.
- /82/ Népesedés és népesedéspolitikai. Tudományos tanácskozás az Akadémián. Népszabadság, 1981. június 2. 5 o.; sz.a.: Hányan vagyunk, hányan legyünk? Népesedéspolitikai tanácskozás az Akadémián. Népszava, 1981. június 2. 5 o.; V.Bálint Éva: Népesedéspolitikánk kérdőjelei. Magyar Hírlap, 1981. június 3. 5 o.; Kovács Judit: Népesedéspolitikáról, viszonylag higgadtan. Magyar Nemzet, 1981. június 7. 9 o.
- /83/ Kovács Dénes: Népesedés és tervezés. Beszélgetés Monigl István-nal, a KSH Népeségtudományi Intézetének igazgatójával. Népszabadság, 1981. július 14. 4 o.
- /84/ Az elemzéshez rendelkezésre állnak a szerkesztő Zöldi László feljegyzései is. Többen vagy jobban? Az Élet és Irodalom vitája Ürügyn. Jel-Kép, 1983/1, 54-59 o., ill. uő.: Az ÉS vitái. Budapest. Múzsák, 1987. 127 sk.1.
- /85/ Élet és Irodalom, 1981. november 14. 5 o.
- /86/ Élet és Irodalom, 1982. március 12. 5 o.
- /87/ Zöldi László: Jel-Kép. 57.1.; ez a megfogalmazás valóságos gyöngyszem - rejtett tartalmainak kibontása maga megérne pár oldalt.
- /88/ Élet és Irodalom, 1982. március 12. 5 o.
- /89/ Páskándi Géza: A tudat "lakáskérdései", I. Élet és Irodalom, 1982. jan. 1. 5 o.

- /90/ Hatvani Dániel: Fogyasztói gondok, Élet és Irodalom, 1982. január
29. 5 o.
- /91/ Molnár Zoltán: Tizenhét esztendő, Élet és Irodalom, 1982. február
12. 5 o.
- /92/ Buda Ferenc: Csak szükséges gyerek van, 1981. december 12. 5 o.
- /93/ Varga Domokos: Népesedési gondok, II. Élet és Irodalom, 1981.
november 21. 5 o.
- /94/ Fekete Gyula: Leltár 12 tételben, Élet és Irodalom, 1982. február
5. 6-7. o.
- /95/ Varga Domokos: Mire jutottunk? A vita végén, Élet és Irodalom,
1982. márc.5. 5-6 o.
- /96/ Páskándi Géza: A tudat "lakáskérdései" II. 1982. január 8. 5 o.
- /97/ Varga Domokos: Népesedési gondok, I. 6 o.
- /98/ I.h. 6 o.
- /99/ Varga Domokos: Népesedési gondok I., 5 o.
- /100/ Varga Domokos: Népesedési gondok II. 5-6. o.
- /101/ Fekete Gyula: 7 o.
- /102/ Buda Ferenc: "Akiknek a kezében ott a hatalom és a döntés joga,
azok vajon a sok gond közül melyiket tartják előbbrevaló-
nak?" 5 o.; Ordás Iván: Keserü szájjal. 1981. december
5. 6 o.; Hegyes Zoltán: Ugyanazt - másként. 1982. január
1. 6 o.
- /103/ Páskándi Géza: i.m. I. 6 o.; Hatvani Dániel: i.m. 5 o.

- /104/ Szabó A.Ferenc: Beszéljünk konkrétan. ÉS, 1982. január 22.
5 o., illetve lényegében ugyanezek a gondolatok: Társadalompolitikai koncepció és népesedéspolitika. Valóság, 1981. 11.sz., 39-48.o.
- /105/ Uő. Valóság, 39, 42 o.
- /106/ Élet és Irodalom, i.h.
- /107/ Kováts Zoltán: Ahogy a történeti demográfus látja. ÉS, 1982. január 15. 5 o.
- /108/ Rétvári László: Népeségvonzó településpolitikát. ÉS, 1982. február 26. 6 o.
- /109/ Zöldi László: Jel-Kép.
- /110/ Klinger András: Ahogy a demográfus látja. ÉS 1981. november 28. 6 o.
- /111/ Kulcsár Kálmán: Miért és hogyan kell megmaradnunk? ÉS, 1981. december 5. 5 o.
- /112/ I.m. 6 o.
- /113/ Wisinger István: Kényszer vagy felismerés? Beszélgetés a nők helyzetéről /Ferge Zsuzsával/. ÉS, 1982. február 5. 7 o.
- /114/ Tamás Pál: Demográfiai hadiállapot? ÉS, 1982. február 19. 5 o.
- /115/ Szél ellen. ÉS 1981. november 28. 4 o.
- /116/ Demográfiai magatartásunk. ÉS, 1982. március 12. 7 o.
- /117/ Így pl. Klinger András - Monigl István: Gondolatok népesedéspolitikánk távlati koncepciójáról. Társadalmi Szemle, 1985/11, 29 o.

- /118/ Terényi Éva: Népesedéspolitikánk időszerű kérdései. Beszélgetés dr. Andorka Rudolf egyetemi tanszékvezetővel. Népszabadság, 1984. március 28. 3 o.
- /119/ Így skp. erről van szó in: Kovács Dénes: Demográfiai kutatások - társadalmi igények. Beszélgetés Barta Barnabással, a KSH elnökhelyettesével. Népszabadság, 1982. május 24. 4 o.; Kovács Judit: Beszélgetés Moniql Istvánnal. Magyar Nemzet, 1982. július 11. 5 o.; Terényi Éva: Népesedéspolitikánk időszerű kérdései. Beszélgetés dr. Andorka Rudolf egyetemi tanszékvezetővel. Népszabadság, 1984. március 28. 3.; Kovács Dénes: Hosszú távú népesedési prognózisok. Beszélgetés Moniql István demográfussal. Népszabadság, 1984. augusztus 28. 4 o.
- /120/ "De a nemzeti tudatot, a társadalmi lelkiismeretet hazug vagy naív zenzetekkel zsongító 'dajkáknak' nem hiszek". Varga Domokos: Egy társadalmi csapdáról. Napjaink, 1983/12. 13 o.
- /121/ A valódi és a hamis minőség. Napjaink, 1984/1. 19 o. ui.:
 "Én azt vallom, hogy akié a hatalom, azé a felelősség a társadalmi folyamatokért. Ha pedig a hatalomra vonatkozóan megvannak az elméleteink és gyakorlataink arra, hogy miért szükséges egyértelműen a hatalom egy kézben tartása, akkor ebből szigorúan következik, hogy minden társadalmi folyamat, ennek a nemzetnek, ennek a szocializmusnak, ennek a népnek sorsát meghatározó folyamat a hatalomnak elsőrendű felelőssége is" uo. 20 o.; vö. Szabó A. Ferenc három évvel későbbi megjegyzésével: "Az 1973. évi intézkedéseknek nem volt módjuk teljesíteni feladatukat, mert az 1979-es gazdaság- és társadalompolitikai koncepcióváltás következtében a korábban elhatározott szociálpolitikai törekvések is módosultak." Népesedési helyzetünkről. Magyar Nemzet, 1986. június 7.
- /122/ L. pl. a Moniql Istvánnal készült interjúkat: Kovács Judit: Beszélgetés Moniql Istvánnal. Magyar Nemzet, 1982. július

11. 5 o.; Kovács Dénes: Hosszú távú népesedési prognózisok. Népszabadság, 1984. augusztus 28. 4 o.; valamint Munkácsy Ferenc: Népesedés - gazdasági fejlődés. Népszabadság, 1985. június 25. 4 o. Klinger András - Monigl István: Gondolatok népesedéspolitikánk távlati koncepciójáról. Társadalmi Szemle, 1985/11, 25-33.o.

/123/ Javorniczky István: Meddig fogy a nemzet? /Interjú Józan Péterrel/. Magyar Nemzet, április 29., Fekete Gyula: Kongatom a vészharangot? Magyar Nemzet, 1986. május 26., Józan Péter: "Hős tárgyilagossággal", uo.; folytatása: Szabó A. Ferenc: Népesedési helyzetünkről. Magyar Nemzet, 1986. június 9., Miksa Lajos: Elég-e "másfél gyermek"? Magyar Nemzet, 1986. június 14., Olvasólevelek Magyar Nemzet, 1986. június 21.

/124/ L. még egy "népies szakértő" álláspontját: Szabó A. Ferenc: Népesedés és jövőkutatás, Valóság, 1985/2, 46-55.o.

/125/ Erre l. Christoph Lau: A szociológia a nyilvános vitában. Szociológiai Figyelő, 1987/3, 5-26.o. /eredetileg: Soziale welt, 1984, 407-428.o./; e tanulmány szellemes és alapos elemzéseit más vonatkozásokban is hasznosítani tudtuk.

/126/ Andorka Rudolf: Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest, 1987, 33-69. o.

/127/ Pl.: "Valószínűnek látszik, hogy az anyagi támogatás jellegű népesedéspolitika hosszú távon nagyobb és egyenletesebb termékenységet, emelkedést érhet el, mint a kényszerintézkedéseken alapuló politika, mert a lakosság előbb-utóbb megtalálja annak a módját, hogy a gyermekszáma ne haladja túl a kívántat. Az anyagi támogatások viszont általában hozzájárulnak a kívánt és tervezett gyermekszám szerény növekedéséhez." Andorka i.m. 198 o.

/128/ L. Andorka i.m. 53 sk. o.; ami nem jelenti azt, hogy más megfontolásokból ne kellene a terhekből minél többet átvállalni, s hogy ne lenne valamely összefüggés a népesedési szociálpolitika és a népesedés alakulása közt - l. a fentebb idézett helyet.

FUGGELÉK

Lista a feldolgozott cikkekről
/A lista nem tartalmazza a kifejezetten a szakjellegű
cikkeket és könyveket/

Vámos Imre: Túl sok ember él a Földön? Magyar Nemzet, 1963. január
23. 2 o.

Kovács Judit: Hogy né legyen többé tiltott műtét. Magyar Nemzet,
1963. május 14. 5 o.

Bor Ambrus: Tizenhárom ezrelék. Kortárs, 1963. 5.sz. 721-731. o.

Hirschler Imre: Hozzászólás, helyenként vita is. Kortárs, 1963. 5.sz.
731-736. o.

Ferenczy Károly: Életforma - lakáskérdés. Valóság, 1963. 4.sz.
69-84. o.

Kovács Judit: Mi a családtervezés? Magyar Nemzet, 1963. június 5.

Kovács Judit: Mitől várható fordulat a NÉPSZAPORODÁSBAN? Magyar
Nemzet, 1963. június 7.

Fenákel Judit: Még egy kis szöveg a statisztikához. Kortárs, 1963.
7.sz. 116-117.o.

Bozóky Éva: Hozzászólás Bor Ambrus cikkéhez. /A szerkesztőség postá-
jából c. rovatban/. Kortárs, 1963. 7. sz. 119-120.o.

Kodolányi János: Barátaim, az állatok. Élet és Irodalom, 1963. októ-
ber 10. 3 o.

- Pálfy József: Az emberiség kenyeret kér. Élet és Irodalom, 1963.
november 23. 1-2.o.
- Bor Ambrus: Több kenyér - kevesebb gyerek? Élet és Irodalom, 1963.
december 14. 5 o.
- Bozóky Éva: Magánügy vagy a köz gondja? Élet és Irodalom, 1964.
január 11. 7-8.o.
- László Anna: Koraszülés. Élet és Irodalom, 1964. február 1. 5-6.o.
- Jobbágy Károly: "Ezer év". Élet és Irodalom, 1964. február 8. 5 o.
- Nagy Tibor: A köz gondja. Élet és Irodalom, 1964. február 15. 5 o.
- N. Sándor László: Ifjú vadak? Élet és Irodalom, 1964. február 22.
Kinek mi fáj. Élet és Irodalom, 1964. február 22.
- Szekrényesi Lajos: Egyke vagy "egyse". Napjaink, 1964. 2.sz. 11 o.
- Sándor András: Az "utolsóelőtti helyen". Élet és Irodalom, 1964.
február 29. 5-6.o.
- Györfly Sándor: A családi pótlék emelésének lehetőségei. Élet és
Irodalom, 1964. március 7. 5-6.o.
- Veres Péter: A születésszabályozás és ami belőle következik. Élet
és Irodalom, 1964. március 14. 5-6.o.
- /Bé/: Pesszimizmus, Élet és Irodalom, 1964. március 14.
- Erki Edit: Ok vagy okozat? Élet és Irodalom, 1964. március 21. 5-6.o.
Túl a mélyponton. Élet és Irodalom, 1964. március 21.
5 o. A születések az USA-ban. Élet és Irodalom, 1964.
márc. 21. 5 o.
- Velkey László: A jövő miatt - a jövőért /Hozzászólás a népesedési
vitához/. Borsodi Szemle, 1964. 3.sz. 11-18.o.

Péter György: Népesedésünk helyzete. Népszabadság, 1964. április 19.
6 o.

Fekete Gyula: Árnyékbokszolás - tizenkét menetben. Élet és Irodalom,
1964. március 28. 5-6.o.

Lázár István: Tízmillió körül. Valóság, 1964. 4.sz. 68-72.o.

Varga Domokos: A hatodik. Élet és Irodalom, 1964. április 4. 5-6.o.
/Novella/ 6 hozzászólás. Élet és Irodalom, 1964. április
4. 5-6.o.

Dr. Lőcsei Ernő

Igaz Sándor MTI pécsi vez.

Pék Károly munkás

Szepesy Géza muz.vez.

Técsi János közgazd.

Dr. Török Bálint tanár

Olvasói levelek. Élet és Irodalom, 1964. április 11. 5.o.

Diósi Ágnes

Imre Lajosné

Antal István közgazd.

18 tanár

Kávássy Sándor

Kőműves Géza

A Kommunizist a népesedésről. Élet és Irodalom, 1964. április 11. 5 o.

Olvasói levelek. Élet és Irodalom, 1964. április 18.
5-6.o.

Németh Tibor György

Bobkó Gyula

Gilyen Józsefné

Dr. Tapfer Dezső

Ádám Eta

Dr. Zoltán Zoltán közgazd.

Antal K.József agrármérn.

Érdi Sándor

Dr. Balogh Béla egy. adj.

Bruno Heilig író-szerk. NDK

Benedek Zsuzsa

Zárszó a népesedési vitához, Élet és Irodalom, 1964.

április 25. 1-2.o.

E.E.: Népesedési vita a TIT-ben, Élet és Irodalom, 1964. június 20.

1 o.

Lovászi Ferenc: Újszülöttek a mérlegen. Népszabadság, 1964. május 19.

7 o.

Veres Péter: Tervgazdaság és népesedéspolitika. /Fórum rovatban/

Kortárs, 1964. 11.sz. 1608-1618. o.

Bozóky Éva: Fiatalok - a családról. Négy kérdés, ötven válasz. Élet

és Irodalom, 1964. október 17.

Jánossy István: Egyke-kettőske. Élet és Irodalom, 1964. november 7.

7 o.

S.Tarkovács Ágnes pszichológus: Egyke, kettőske vagy sokacska?

Élet és Irodalom, 1964. november 14. 11 o.

László Anna: Portyázás a női egyenjogúság körül. Élet és Irodalom,

1965. január 9.

/fekete/: A társadalmi lelkiismeret ébresztése. Élet és Irodalom,

1965. január 9.

Kolta János: Baranya népesedése. Jelenkor, 1965. 2.sz. 138-144. o.

Szabady Egon: A népességtudomány helyzete Magyarországon. Magyar

Tudomány, 1965. 3.sz. 171-177. o.

Fekete Gyula: A mának vagy a holnapnak is? Élet és Irodalom, 1965.

március 27.

Halmos Béla építészmérnök: A holnapnak is! Garzon vagy többférőhelyes

lakások? Élet és Irodalom, 1965. április 24.

- Pallós Emil - Tekse Kálmán: Hogyan alakul Magyarország népessége a jövőben? Valóság, 1965. 6.sz. 23-29. o.
- Bozóky Éva: Asszonyok a rendelőben. Élet és Irodalom, 1965. július 17. 12.o.
- Szilágyi Gábor: Fiatalok, házasság, család. Élet és Irodalom, 1965. augusztus 7. 5 o.
- Fekete Gyula: Hullám a lavórban. Élet és Irodalom, 1965. október 23. 1 o.
- Tábori András: Lecke? Élet és Irodalom, 1965. november 6.
- Fekete Gyula: Guggerhegyi perspektíva. Élet és Irodalom, 1965. november 6. 12 o.
- Fekete Gyula: Ki tartja el az öregeket? Élet és Irodalom, 1965. november 13. 1 o.
- Fogalmazás /szerkesztőségi válasz egy olvasói levélre/. Élet és Irodalom, 1965. december 11. 11 o.
- Ortutay Zsuzsa: Népesedés és család. Társadalmi Szemle, 1966. 10.sz. 73-83.o.
- Jócsik Lajos: Növekvő népesség - csökkenő agrárnépesség. Kortárs, 1967. 10. sz. 1616-1621.o.
- Jócsik Lajos: Népsűrűség és agrárnépsűrűség. Kortárs, 1968. 3. sz. 456-463.o.
- Kovács Judit: Magyarország népessége a 2000. évben. Magyar Nemzet, 1968. május 17. 7 o.
- Andorka Rudolf: Demográfiai robbanás. Élet és Tudomány, 1968. 38.sz. 1779-1783.o.
- Lukács Mária: Felfelé ívelő grafikon. Népszava, 1968. december 24. 6 o.

- Harsányi István: Válságba jutott-e a család? Magyar Nemzet, 1968.
december 24. 13 o.
- Andorka Rudolf: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. Valóság, 1969. 3. sz. 26-39. o.
- Fekete Gyula: Gyümölcs a korfán. Kortárs, 1970. 1. sz. 102-124.o.
- Varga Domokos: A fejlődés dilemmái. Valóság, 1970. 3. sz. 81-83.o.
- Lázár István: Népesedés, lakás, életszínvonal. Valóság, 1970. 3.sz.
83-86.o.
- Szabady Egon: A család ma. Népszabadság, 1970. július 26. vas. mell.
3 o.
- Szabady Egon: Szülés, védekezés, abortusz. Egy epidémia társadalmi lélektana /Kovács Judit riportja/. Magyar Nemzet, 1970. szeptember 29. 7 o.
- Kováts Zoltán: Sorskérdésünk - a népesedés. Tiszatáj, 1970. 5.sz.
439-446.o., 6.sz. 541-546.o.
- Kulcsár Kálmán: A család - ma. Új írás, 1970. 6.sz. 61-72.o.
- Andorka Rudolf: A család és házasság kérdései a demográfiai és szociológiai szakirodalomban. Új írás, 1970. 6.sz. 90-97.o.
- Heller Ágnes: A nemek közötti kapcsolat jövőjéről. Kortárs, 1970. 2.sz.
301-308.o.
- Heller Ágnes - Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. Kortárs,
1970. 10. sz. 1655-1660.o.
- Szabady Egon: A demográfiai robbanás, Népszabadság, 1971. január 17.
vas. mell. 1 o.
- Szontágh Ferenc: Családtervezés. Népszabadság, 1972. január 30.,
vas. mell. 9 o.

Fekete Gyula: Vastagon fog a ceruza, Élet és Irodalom, 1972. január
22. 9 o.

Szakony Ferenc: A magyar családeshmény alakulása. Vigilia, 1972.
3. sz.

Vígh Szabolcs: A családtervezés lelkiismereti válsága. Vigilia, 1972.
3. sz.

Fekete Gyula /szerk./: Élünk magunknak? Szépirodalmi, 1972.

Molnár Zoltán: Az ismeretlen társadalom. Élet és Irodalom, 1972. jú-
nius 17. 3 o.

N.Sándor László: Fekete Gyula: Élünk magunknak? Magyar Hírlap, 1972.
június 3.

Pozsgay Imre: Értekezés a módszerről. Megjegyzések egy levélgyűjte-
ményhez és egy tanulmányhoz. Népszabadság, 1972. július 2.
5 o.

Sipos Gyula: Értekezés a módszerről? Megjegyzések egy szemlélethez.
Népszabadság, 1972. július 26. 7 o.

Varga Domokos: Szemközt a jövővel. Élet és Irodalom, 1972. július 29.
3-4 o.

Kósa Erzsébet: Születésszabályozás, szexualitás, család. Világosság,
1972. 7. sz.

Köves Rózsa: "Élünk magunknak?" Magyar Nemzet, 1972. augusztus 6.

Máriássy Judit: Élünk - embermódra. Élet és Irodalom, 1972. augusz-
tus 12. 3 o.

dr. Czeizel Endre: A két-három gyermekes családért. Élet és Irodalom,
1972. augusztus 19. 3 o.

Mohás Livia: A mindenütt jelenlevő sereg. Élet és Irodalom, 1972.
augusztus 19. 3-4.o.

- Terényi Éva: Milyen közvélemény? Adalékok a népesedési vitához.
Népszabadság, 1972. augusztus 27. 9 o.
- Bor Ambrus: Tíz év után, Élet és Irodalom, 1972. augusztus 26. 3 o.
- Maróti Lajos: Két tanulmányról. Fekete Gyula: Élünk magunknak?
Gergely Mihály: Röpirat az öngyilkosságról, Kortárs 1972.
8. sz. 1320-1323. o.
- Andorka Rudolf: Írók és tudomány, Valóság, 1972. 8. sz. 93-97.o.
- Vági Gábor: Fekete Gyula: Élünk magunknak? Kritika, 1972. 8.sz.
22-23.o.
- Szemes Piroska: A nő oldaláról. Élet és Irodalom, 1972. szeptember
9. 5 o.
- Csalogh Judit: A születés díszletei. Élet és Irodalom, 1972. szeptember
16. 5 o.
- Szabady Egon: Ahogyan szomszédaink látják. Élet és Irodalom 1972.
szeptember 23. 3 o.
- Kovács Dénes: Népesedéspolitika. Kitekintés Európa szocialista felé-
re. Népszabadság, 1972. szeptember 24. vas. mell. 1 o.
- Gulyás Mihály: Mit rejt a jövő? Élet és Irodalom, 1972. október 14.
3 o.
- Varga Vera: Ahogy a fiatalok látják. Élet és Irodalom, 1972. október
14. 4 o.
- Kováts Zoltán: Népesedési gondjainkról /Fekete Gyula könyvének olva-
sása közben/, Tiszatáj 1972. 10.sz. 66-72.o.
- Koroknai Zsuzsa: Merre van előre? Megjegyzések egy dokumentumkötet-
hez. Világosság, 1972. 10.sz. 612-615.o.

- Takács Péter: Fekete Gyula: Élünk magunknak? Alföld, 1972. 12.sz.
73-74.o.
- Kovács Judit: Népesedéspolitikáról - egy nyelven. Magyar Nemzet,
1973. január 14. 7 o.
- Szabady Egon: Népesedési gondjainkról, Tiszatáj, 1973. 1. sz.
79-88.o.
- Fekete Gyula: Válasz /Vági Gábornak/. Kritika 1973. 1.sz. 28-29.o.
- Vági Gábor: Viszontválasz Fekete Gyulának, Kritika, 1973. 1. sz.
29-30.o.
- Bronner Magda: A népesedés nemcsak nő-ügy. Élet és Irodalom, 1973.
január 27. 3 o.
- Tüskés Tibor: Kevés a gyerek, sok a gond. Fekete Gyula: Élünk ma-
gunknak? Végh Antal: Erdőháton, Nyíren. Új Írás, 1973.
4. sz. 243-248.o.
- Fekete Gyula: Előre - a zsákutcába? Válasz Koroknai Zsuzsának. Vi-
lágosság, 1973. 4. sz. 243-248.o.
- Koroknai Zsuzsa: Hol az igazi zsákutca? Viszontválasz Fekete Gyulá-
nak. Világosság, 1973. 4. sz. 249-252.o.
- Kovács Judit: Férfiak feminista fegyverzetben. Magyar Nemzet, 1973.
május 20. 7 o.
- Desseffy László: Az egyke életforma. Valóság, 1973. 6. sz. 43-50.o.
- Lázár István: Vitakozva a népesedésről. Valóság, 1973.6.sz. 51-60.o.
- Turgonyi Júlia: Főhivatású anyaság vagy teljes emberi élet? A nők
társadalmi helyzetéről és hivatásáról. Népszabadság, 1973.
augusztus 5., 7., 8., 9.

Huszár István: Népesedéspolitikánk időszerű kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1973. 8-9. sz. 3-15.o.

K.E.: Születésszabályozás a mai világban. Világosság, 1973. 8-9.sz. 550-557.o.

Népesedéspolitikánk célja: három gyermek egy családban. Dr.Szabó Zoltán egészségügyi miniszter tájékoztatója a kormányintézkedésekről. Népszabadság, 1973. október 13. 3 o.

Tamás Pál: Népesedés, népesedéspolitika. Palócföld, 1973. 4.sz. 3-5.o.

Három gyermek - családiceál. A Magyar Hírlap kerekasztal-beszélgetése Vácott, Magyar Hírlap, 1973. december 24. 8 o.

Női előjogok vagy csökkenő terhek? Kis Tamás beszélgetése Turgonyi Júliával, Magyar Hírlap, 1973. december 24. 9 o.

Jeney György: Népesedéspolitikai feladataink. Pártélet, 1973. 12.sz. 3-7.o.

Bertha Bulcsu: Hibásan működő ösztönök. Új írás, 1974. 1. sz. 117-118.o.

Fekete Gyula: Mitől teljes az élet? Kritika, 1974. 1.sz.

Turgonyi Júlia: Válasz Fekete Gyulának, Kritika, 1974. 1.sz.

Népesedési jegyzetek. Nagy Béla: Méltányosság vagy kivételezettség? Fekete Gyula: A jövő megmentéséért. Forrás, 1974. 1.sz. 65-73.o.

Szabó László: Házasság, gyermek, jog. Népszabadság, 1974. február 10. vas. mell. 1 o.

Kósa Erzsébet: A szocialista családpolitika elvi és gyakorlati kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1974. 3. sz. 30-40.o.

- Jahn Anna: Népesedéspolitika - negyven évvel ezelőtt. Magyar Hírlap, 1974. március 2.
- Kovács Judit: Népeségünk alakulása napjainktól 2001-ig. Magyar Nemzet, 1974. március 3. 7 o.
- Schultheisz Emil: Egészségügy, népesedés. Népszabadság, 1974. március 10. vas. mell. 1 o.
- K.K.: Tudósok a népesedésről. Népszabadság, 1974. május 12. vas. mell. 1 o.
- Szabady Egon: Rövid távú népesedési prognózisunk és távlati céljaink. Magyar Nemzet, 1974. május 12. 9 o.
- Rédi Péter: Sok és kevés. Népszabadság, 1974. június 16. vas. mell. 1 o.
- Szabady Egon: Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről. Magyar Nemzet, 1975. május 1.
- Katona Tamás: Harminc év a demográfiában. Valóság, 1975. 5. sz. 38-45.o.
- Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története. Valóság, 1975. 6. sz. 45-61.o.
- Czeizel Endre: Eugénika? Világosság, 1976. 2. sz. 108-116.o.
- Arab-Ogli: Demográfiai délibáb és demográfiai jéghegy. A nullanövekedés népesedési változata és a várható jövő. Valóság 1976. 3. sz. 37-48.o.
- Fekete Gyula: A vita bizakodó folytatása. Napjaink, 1976. 5. sz. 2 o.
- Kékesi Katalin: Miként alakul a család? /Interjú Kósa Erzsébettal/. Népszabadság, 1976. augusztus 7. 4-5.o.

- Kékesi Katalin: Demográfusok és népesedéspolitika. Népszabadság, 1976. szeptember 10. 6 o.
- Szabady Egon: Népeség és népesedéspolitika. Magyar Hírlap, 1977. május 14. 6 o.
- Vértes Csaba: Nem elég vitatkozni, cselekedni kell. Munka, 1977. 3. sz. 16-17.o.
- A népesedéspolitikai határozatról /kerekasztal/. Népszabadság, 1977. november 27. 5 o.
- Barta Ágnes: Kérdőjelek a gyés körül. Magyar Ifjúság, 1978. március 10. 50-51.o.
- Fekete Gyula: Élünk magunknak? Új Tükör, 1978. május 21.
- Bíró Teréz: GYES dosszié. Népszava, 1978. június 15. 7 o.
- Hogyan alakul és befolyásolható-e a népesedés? /Interjú Szabady Egonnal/. Élet és Tudomány, 1978. június 30. 903-805.o.
- Szabady Egon: Időszerű népesedési kérdéseink. Új Tükör, 1978. július 9. 18-19.o.
- Fekete Gyula: Elég a fél szemünk. Élet és Irodalom, 1978. december 23. 3-4.o.
- György Gábor: A magyar család - ma. Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval, Magyar Hírlap, 1979. április 29. 8 o.
- Kékesi Katalin: Nők változó szerepben. Népszabadság, 1979. szeptember 16. 3 o.
- Szöghy Katalin: A családjogi törvény a gyakorlatban. Népszabadság, 1979. november 24. 3 o.
- Bedecs Éva: Egyet, kettőt, hármat? Magyarország, 1980. január 20. 29 o.

- Seszták Ágnes: A gyés vitája és ami mögötte van. Magyar Ifjúság, 1980. február 1. 9 o.
- Fekete Gábor: A család védelme. Népszabadság, 1980. február 7. 3 o.
- Kerekasztal a családról, családpolitikáról. Népszabadság, 1980. május. 18. 5 o.
- Szerdahelyi Csongor: Háromévente egy Don-kanyar. Új Ember, 1980. július 27. 2 o.
- A saját árnyékát a társadalom sem lépheti át /Interjú Fekete Gyulával/ Alföld, 1980. 7.sz. 63-73.o.
- Rab Nóra: A családszerkezet alakulása napjainkban /Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval/. Népszava, 1980. augusztus 9. 3 o.
- Cseh-Szombathy László: Család, gyermek, hivatás. Népszabadság, 1980. augusztus 19. 4-5.o.
- Varga Domokos: Számok és lelkek. Élet és Irodalom, 1980. október 4. 10 o.
- Kovács Judit: Barta Barnabás, a KSH elnökhelyettese a népszámlálás "meglepetéseiről". Magyar Nemzet, 1980. október 26. 9 o.
- Fekete Gyula: Lakótelep, család, jövő. Napjaink, 1980. 10.sz. 3-16.o.
- Szabó László: A népesedés alakulásáról, Népszabadság, 1980. november 23. 3 o.
- Turgonyi Júlia: Egyenlőek-e az esélyek? Népszava, 1981. március 1. 3 o.
- Kovács Judit: Születhet-e több gyerek? Magyar Nemzet, 1981. március 17. 9 o.
- Klinger András: Népesedés - a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi Szemle, 1981. 3.sz. 20-32.o.

- Népesedés és népesedéspolitika. Tudományos tanácskozás az Akadémián.
Népszabadság, 1981. június 2. 5 o.
- sz.a.: Hányan vagyunk, hányan legyünk? Népszava, 1981. június 2. 5 o.
- V.Bálint Éva: Népesedéspolitikánk kérdőjelei. Magyar Hírlap, 1981.
június 3. 5 o.
- Szalay Antal: Jövedelem és népesség. Népszava, 1981. június 7. 3 o.
- Kovács Judit: Népesedéspolitikáról, viszonylag higgadtan. Magyar
Nemzet, 1981. június 7. 9 o.
- Lukács Mária: A modern élet nem biztos kikötő. Népszava, 1981. júni-
us 6. 7 o.
- Kovács Dénes: Népesedés és tervezés /Interjú Monigl Istvánnal/.
Népszabadság, 1981. július 14. 4 o.
- Kovács Judit: Négy nemzedék. Magyar Nemzet, 1981. augusztus 2. 5 o.
- Népesedéspolitikánk dilemmái. A Tudósklub adásából. Magyar Hírlap,
1981. augusztus 9. 9 o.
- Vértés Csaba: GYES-viták. Figyelő, 1981. szeptember 30.
- Szabady Balázs: Népesedési problémák. Alföld, 1981. 10.sz. 34-41.o.
- Varga Domokos: Népesedési gondok. Élet és Irodalom, 1981. november
14. 5-6., november 21. 5-6.o.
- Kovács Judit: Életet nyerni. Magyar Nemzet, 1981. november 22. 5 o.
- Miskolczi Miklós: Szél ellen. Élet és Irodalom, 1981. november 28.
4. o.
- Klinger András: Ahogy a demográfus látja. Élet és Irodalom, 1981.
november 28. 5-6.o.

- Szabó A.Ferenc: Társadalompolitikai koncepció és népesedéspolitika. Valóság, 1981. 11.sz. 39-48.o.
- Kulcsár Kálmán: Miért és hogyan kell megmaradnunk? Élet és Irodalom, 1981. december 5. 5 o.
- Ordás Iván: Keserű szájjal. Élet és Irodalom, 1981. december 5. 6 o.
- Koncz Edit: Egy anya véleménye. Élet és Irodalom, 1981. december 5. 6 o.
- Népesedéspolitikánk. Barabás János nyilatkozata. Magyar Hírlap, 1981. december 6. 5 o.
- Kovács Judit: Népesedési leltár. Magyar Nemzet, 1981. december 8. 5 o.
- Buda Ferenc: Csak szükséges gyerek van. Élet és Irodalom, 1981. december 12. 5 o.
- Czeizel Endre: Mit tehetne az egészségügy? Élet és Irodalom, 1981. december 12. 5 o.
- Petróczi Éva: Színlelni boldog szülőt? Élet és Irodalom, 1981. december 12. 6 o.
- Papp Sándor: Ellenpéldák. Élet és Irodalom, 1981. december 12. 6 o.
- Kovács Judit: Együtt viselt terhesség. Magyar Nemzet, 1981. december 20. 9 o.
- Halász Ferenc: Termékeny települések /Interjú Romány Pállal/. Élet és Irodalom, 1981. december 23. 11 o.
- Odze György: Partus gemini. Élet és Irodalom, 1981. december 23. 11 o.
- Páskándi Géza: A tudat "lakáskérdései". Élet és Irodalom, 1982. január 1. 5-6.o. és január 8. 5 o.

- Hegyes Zoltán: Ugyanazt - másként. Élet és Irodalom, 1982. január 1.
6 o.
- Olvasóink írják. Élet és Irodalom, 1982. január 8. és február 19.
- Kováts Zoltán: Ahogy a történeti demográfus látja. Élet és Irodalom,
1982. január 15. 5 o.
- Eszéki Erzsébet: A svédek is vitatkoznak. Élet és Irodalom, 1982.
január 15. 5 o.
- Beke Kata: A kedv vagy a lehetőség? Élet és Irodalom, 1982. január
15. 6 o.
- Szabó A.Ferenc: Beszéljünk konkrétan. Élet és Irodalom, 1982.
január 22. 5 o.
- Hatvani Dániel: Fogyasztói gondok. Élet és Irodalom, 1982. január 29.
5 o.
- N.Sándor László: Szovjet helyzetkép. Élet és Irodalom, 1982. január
29.
- Fekete Gyula: Leltár 12 tételben. Élet és Irodalom, 1982. február 5.
6-7.o.
- Wisinger István: Kényszer vagy felismerés? Beszélgetés a nők helyze-
téről. /Ferge Zsuzsával/. Élet és Irodalom, 1982. február
5. 7 o.
- Molnár Zoltán: Tizenhét esztendő. Élet és Irodalom, 1982. február 12.
5 o.
- Talpalló Piroska: Egy javaslat. Élet és Irodalom, 1982. február 12.
5 o.
- Tamás Pál: Demográfiai hadiállapot? Élet és Irodalom, 1982. február
19. 5 o.

- Rétvári László: Népeségvonzó településpolitikát! Élet és Irodalom, 1982. február 26. 6 o.
- Szényi Katalin: A fáraóizmus, az ipari robotok meg a nemzeti identitástudat. Élet és Irodalom, 1982. február 26. 6 o.
- Népesedési gondok Magyarországon. Diakónia, 1982. 2.sz. 57-61.o.
- Veöreös Imre: Teológiai hozzáfűzés. Diakónia, 1982. 2.sz. 61-63.o.
- Varga Domokos: Mire jutottunk? Élet és Irodalom, 1982. március 5. 5-6.o.
- Száraz György: Demográfiai magatartásunk. Élet és Irodalom, 1982. március 12. 5-7.o.
- Kovács Dénes: Demográfiai kutatások - társadalmi igények /Interjú Barta Barnabással/. Népszabadság, 1982. május 4. 4 o.
- Szabó A.Ferenc: Népesedés és népesedéspolitika. Tájékoztató, 1982. 5.sz. 177-184.o.
- Kovács Judit: Beszélgetés Monigl Istvánnal. Magyar Nemzet, 1982. július 11. 5 o.
- Cseh-Szombathy László: Családpolitika, Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz. 26-34.o.
- Koncz István: Család és politika. Népszabadság, 1982. szeptember 17. 3 o.
- A nők társadalmi helyzetéről /Kerekasztal/. Népszabadság, 1982. szeptember 25. 5 o.
- Dr. Fekete Gyula: Maradandó-e a család? Mozgó Világ, 1982. 9. sz.
- Bognár Szabolcs: A család, Mozgó Világ, 1982. 10.sz. 65-73.o.
- Horváth Ágota: Szegény segély. Mozgó Világ, 1982. 10.sz. 74-83.o.

- Gubi Magda: Szerepcsere. Mozgó Világ, 1982. 11.sz. 86-92.o.
- Cseh-Szombathy László: A gyermek nagy lehetőség. Magyar Nemzet, 1982. december 24. 16 o.
- Berki Sándor: Családban élni: szövetség vagy verseny? Mozgó Világ, 1983. 1. sz. 96-101.o.
- Galvács Adél: A család csapdája. Mozgó Világ, 1983. 2.sz. 82-84.o.
- Lőcsei Pál: A tradicionális magyar család sorsa századunk második felében. Mozgó Világ, 1983. 3.sz. 105-113.o.
- Egymásra uszulva. /Interjú B.Gáspár Judittal/, Mozgó Világ, 1983. 4.sz. 86-89.o.
- Börcsök Mária: Családról, boldogságról és gyerekekről. Mozgó Világ, 1983. 5.sz. 58-60.o.
- Bakos Márta: Önkritikusan. Mozgó Világ, 1983. 5.sz. 61-65.o.
- Zöldi László: Többen vagy jobban? Jel-Kép, 1983. 1. sz. 54-59.o.
- Jóriné Kiss Magdolna: Széljegyzetek a férfi-nő vitához. Mozgó Világ, 1983. 7.sz. 91-96.o.
- Kovács Géza: A globális kérdések. Demográfia és rosszütlápláltság... Magyar Hírlap, 1983. augusztus 13. 9 o.
- Tóth Ágnes: Törekedjünk harmóniára, Valóság, 1983. 8.sz. 69-77.o.
- Korzenszky Richárd: Kettős nevelés? Mozgó Világ, 1983. 9. sz. 71-78.o.
- Dr.Fekete Gyula: Ingotag családok, maradandó családi életforma. Mozgó Világ, 1983. 10. sz.
- Kovács Judit: Gyes-kutatás. Magyar Nemzet, 1983. november 25. 7 o.

A család a szocialista társadalomban. A tokaji író tábor, 1983. szeptember 11-15. Napjaink, 1983. 12.sz. 5-8.o.

Varga Domokos: Egy társadalmi csapdáról. Napjaink, 1983. 12.sz. 12-13.o.

Fekete Gyula: A valódi és hamis minőség. Napjaink, 1984. 1. sz. 18-20.o.

Cseh-Szombathy László: Konfliktus és türelem. Napjaink, 1984. 1. sz. 21-23.o.

Terényi Éva: Népesedéspolitikánk időszerű kérdései /Interjú Andorka Rudolffal/. Népszabadság, 1984. március 28. 3 o.

Kovács Judit: Új szakasz a népesedésben. Magyar Nemzet, 1984. április 15. 4 o.

Népesedési helyzetünkről /A Tudósklub műsorából/. Magyar Hírlap, 1984. május 26. 9 o.

Kovács Judit: Családban, nemzetben gondolkodva /Interjú Pozsgay Imrével/. Magyar Nemzet, 1984. június 2. 7 o.

Minden gyerek szívesen szülessen meg. Magyar Ifjúság, 1984. június 15. 10-11.o.

Kovács Dénes: Hosszú távú népesedési prognózisok /Interjú Moniql Istvánnal/. Népszabadság, 1984. augusztus 28. 4 o.

Palkó Sándor: Népeség ma és holnap. Népszabadság, 1984. október 4. 3 o.

Kovács Judit: Az anyaság rangja. Magyar Nemzet, 1984. október 6. 7 o.

Kerekasztal a családvédelemről. Népszabadság, 1985. január 12. 5 o.

- Szabó A.Ferenc: Népesedés és jövőkutatás. Valóság, 1985. 2. sz.
46-55.o.
- Munkácsy Ferenc: Népesedés - gazdasági fejlődés. Népszabadság,
1985. június 25. 4 o.
- Klinger András: Népesedésünk négy évtizede. Népszabadság, 1985.
szeptember 3. 4 o.
- Farkas Márton: Miért leszünk kevesebben? Valóság, 1985. 11. sz.
46-53.o.
- Klinger András - Moniql István: Gondolatok népesedéspolitikánk táv-
lati koncepciójáról. Társadalmi Szemle, 1985. 11. sz.
25-33.o.
- Javorniczky István: Meddig fogy a nemzet? /Interjú Józan Péterrel/.
Magyar Nemzet, 1986. április 29.
- Fekete Gyula: Kongatom a vészharangot. Magyar Nemzet, 1986. május 26.
8 o.
- Józan Péter: "Hűs tárgyilagossággal". Magyar Nemzet, 1986. május 26.
8 o.
- Szabó A.Ferenc: Népesedési helyzetünkről. Magyar Nemzet, 1986. júni-
us 9.
- Miksa Lajos: Elég-e "másfél gyermek"? Magyar Nemzet, 1986. június 14.
- K.R. A népesedésről /összeállítás/. Magyar Nemzet, 1986. június 21.
14 o.